

ISSN 2278-4381

SEPTEMBER 2024
VOLUME-13
ISSUE-51

SHANTI-E

JOURNAL OF

RESEARCH

---

*Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research*

CO-EDITOR

P. R. Sharma

CHIEF EDITOR

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

EXECUTIVE EDITOR

Dr. Rambhai V. Baku

SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN : 2278-4381

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

<u>SHANTI PRAKASHAN</u>	<u>OTHER CONTACT</u>
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

Editorial Board

<p>Chief Editor Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)</p>	<p>Co-Editor Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat</p>
---	--

Executive Editors

<p>Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)</p>	<p>Prof. Rambhai V. Baku (M.A., B.ED., M.PHIL)</p>
---	---

Managing Editors

<p>Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)</p>	<p>Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)</p>
<p>Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)</p>	<p>Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)</p>
<p>Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)</p>	<p>Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)</p>

“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, SEPTEMBER- 2024, All Rights Reserved

- No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission
  - “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions
  - The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.
  - All efforts are made to ensure that the published information is correct. “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.
-

Peer Review Committee-

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
Dr.devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
Dr.C.M.Thakkar (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
Dr.IROS Vaja(Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
Dr.Hemaben Jikadra(Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati
Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics
Dr. Bhargav Dave, RPT, DPT(UC), MPT (LLU) 2804 Field Hollow Dr, Pearland, Texas 77584. Contact no: (248) 416-3221 Fax: (888) 789-2329 E-mail: pt.davebhargav@gmail.com New York Physical Therapy license Number: 033650 Michigan Physical Therapy license Number: 5501015759 Texas Physical Therapy license Number: 1217440	Chief in Physiotherapy (International)

Editor's Column

The blast of knowledge at the universal hut due to scientific dynamics has without doubt redefined the very concept of new Era. The main set-up of education especially higher education-has become a subject of study and scrutiny for the scholars and practitioners who have a hunger desire to face change and challenges. It is because we, the creature beings, are brilliant with the faculty of option and a liberated will.

Unlike other type, we are not planned. We can make choices and use our free will to act and get our objectives. Inequities in learning opportunities, quality of educational military and level of learning success persist by gender, rural/town locality, ethnic backdrop, and socioeconomic status.

The quality of education and the aptitude to define and monitor this quality is absent in most upward countries. The means and span of education continue to be fine and curbed to past models of delivery, and the use of other channels continues to be informal and subsidiary. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not in step by an raise in funds.

At this point in time, it is safe to situation that the split of views on the risk of change is marvelous. We, the publishers of Research Genius E Journal, are very much eager to view some aspect of these changes through academic article contributed by impressive scholar and social group. The nearby issue contains papers with decisive coming and scrutiny as well as orderly argument and reflection on various theme of language, prose, information technology, commerce and so on. We trust this will positively be helpful for the community who desire transform.

Chief-Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

INDEX

Title	Page
Gender Difference in Occupational Stress Experience among Professionals and Non Professionals -Naitik J. Patel* -Dr.Nirav Gajjar**	1- 6
सामाजिक समुदाय की प्रकृति -डॉ.इलाबेन बी. गोहिल	7-13
भाष्यदिशा “दाधाध्वदाप्” सूत्रस्य पर्यालोचनम् डो.पुनितः वी.शीलु	14-17
यौधरी जनजातिना हालरडां -सोढा परमार वनराजसिंह लक्ष्मणसिंह	18-20
गुजरातनी विचरती अने विमुक्त जातियोः वाडी अने नट बजाणिया जातियोनुं लोकवाडमय -वज्जर प्रविण्णभाळ लीण्णभाळ	21-24
मौननी संस्कृति'थी लोक ना अंतर इलक सुधी विस्तरतो संशोधन मूलकवार्ता संग्रहःराजकुमारी इलवंती -जागृति महेशकुमार पटेल	25-28

Title	Page
કચ્છ જિલ્લામાં આવેલ સરહદ ડેરીના વિકાસ અંગેનો આર્થિક અભ્યાસ -Vyas Ipsa Rajesh Bhai	29-36
ભારતમાં સુક્ષ્મ, લઘુ અને મધ્યમ ઉદ્યોગોનો વિકાસ -ડૉ. વિજય એન. ગાગિયા	37-45
“दुष्यंत कुमार की गज़ल : आम आदमी की आवाज” -गढ़वी वसंतकुमार भगवानदास	46-50
‘सांकेत’ उर्मिला की विरह व्यथा का प्रामाणिक दस्तावेज -डॉ. भरत के. बावलिया	51-55
“ ममता कालिया के साहित्य में दाम्पत्य जीवन की समस्याएँ ” -वणकर भीमजी बाबुलाल	56-60
Adolescent Depression: Family focused strategies -DR.PALLAVI R.CHAUHAN	61-64
કિલ્લેદાર નગર : લખપત -ડૉ. નંદલાલ એન. છાંગા	65-68
કૃષિક્ષેત્રે ટપક પદ્ધતિ આધારિત ખેતીથી ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ પર થતી અસરોનો અભ્યાસ (અબડાસા તાલુકાના કનકપર ગામના સંદર્ભમાં) -ભૂપેન્દ્ર એન ગુંસાઈ	69-76

Title

Page

AN ANALYSIS OF CAPITAL STRUCTURE AND ITS

IMPACT ON PROFITABILITY: FMCG COMPANIES IN INDIA

-Dr. D. R. CHAVDA

77-94

वेदामृतम्

-DR. KASHYAP.D.TRIVEDI

95-103

**Bail as a Fundamental Right: An Examination of the Legal
Framework and Judicial Trends in Gujarat**

-Dr. Hiren Patel¹, Mr. Harsh Rathod²

104-117

Gender Difference in Occupational Stress Experience among Professionals and Non Professionals

Ph.D Scholar ;- Naitik J. Patel   Ph.D Guide ;- Dr.Nirav Gajjar
Shree Swaminarayan University, Gandhinagar

ABSTRACT

The present study is undertaken with an objective of understanding gender difference, if any, in the occupational stress of professionals and non-professionals. The sample consisted of 300 professionals (Doctors, Lawyers and Teachers) and 100 non-professionals. The Occupational Stress Index (OSI) developed by A. K. Shrivastav and A. P. Singh was used. They were personally met by the Investigator and the test materials were distributed and collected. The results revealed that women professionals experience significantly higher occupational stress than men due to under participation. In rest of the dimensions of OSI men and women professionals do not differ significantly. Further, among non-professionals again women showed significantly higher stress than men due to under participation and Low Status. However, it is also observed that non-professional women tend to show higher Role Ambiguity and overall occupational stress.

INTRODUCTION

It is only in the later part of the last century, women in India, have come out from their house and started working in different occupational fields. Although, women have proved best of their abilities in various fields of work on par with men, they still continue to hold their household responsibilities also. In spite of their hard work, women have been given second importance in their fields of work. Thus the kind of stress experience certainly varies from men to women depending upon the role played by them and the way they are treated, encouraged and valued in their work related aspects. A brief review of earlier studies conducted in this regard reveals as follows:

Sen (1981) concluded from his study that women experience more stress when compared to men. Gupta (1989) found that women entrepreneurs, especially those who were, later born, married, staying in nuclear family, with children between 4-10 years of age and those who had migrated, experienced more role stress. On the other hand some studies reveal that men experience experienced more stress in the areas of work and society, while women teacher higher stress, for instance, Sahu and Misra (1997) reported that men teacher experience more family related stress. Al-Shammari et al (1996) found the male doctors had higher stress than female doctors. Studies by Vijayalaxmi and Triveni (2000) and Kirkcaldy and Martin (2000) on bank employees and nurses respectively reveal related no sex effect on occupational stress.

The above reviewed studies clearly indicate the dearth of studies on occupational stress of men and women belonging to different professions to investigate occupational stress. Hence the

objective of the present study experience of both men & women working in various field such as medical legal, teaching, banking etc.

METHOD:

Sample: The study consists of two types of samples namely professionals and non-professional, the professionals sample includes 100 persons from each of the three field's i. e. medical, legal and teaching. The non-professional sample also includes 100 persons working in government and private offices and banks. The total sample of 300 professionals includes 176 men and 124 women subjects. The non-professional samples on the other hand, include 50 men and 50 women. The quota sampling method was adapted to select the sample. The persons working in various hospitals, courts, colleges and University, as well as banks and other offices situated in Hubli, Dharwad and Belgaum cities constituted the sample. The age range in both the sample is varying from 25 to 60 years with a minimum of 5 years of experience.

Measure: The Occupational Stress Index (OSI), developed by A.K. Srivastav and A.P. Singh (1984) is used to determine the occupational stress of both the samples. The OSI consist of 46 items with five answer categories ranging from *Strongly Disagree' to 'Strongly Agree'. These 46 items are classified into 12 dimensions of occupational stress, such as, Role Overload, Role Ambiguity Role Conflict, Unreasonable Group / Political Pressure, Responsibility for Persons, Under Participation, Powerlessness, Poor Peer Relations, Intrinsic Impoverishment, and Low Profitability. Working Condition and Unprofitability.

The scale has been reported to have 0.935 of split half reliability and Cronbach's alpha coefficient is equal to 0.90. The reliability coefficient for different dimensions range from 0.45 to 0.84. They also reported the validity coefficient of the scale by correlating with various measures of job attitudes and behaviors, most of which are found to be significant.

Procedure: The respondent of both the samples were contacted personally at their workplaces, and responses were collected by administering the OSI on them. In addition to OSI certain other information such as age, sex, educational qualification etc. were also collected on the bio-data sheet prepared for this purpose.

DATA PROCESSING AND SCORING

The data thus collected were scrutinized, scored according to the keys. Since this scale consists of 12 dimensions the Items' scores coming under each dimension are summed up to arrive at dimensional scores. Finally the composite occupational stress scores is obtained by adding all the dimensional scores. Further, they are subjected to statistical analysis.

Data Analysis: SPSS package was used to apply 't' test to see the significance test to see the of difference between the sex among the professionals and non-professionals sample.

RESULTS AND DISCUSSION

An inspection of mean scores in Table No. 1 shows that the occupational stress experienced by both male and female professionals in different dimensions is either low or moderate, but not high in any of the dimensions. The observation of mean difference in the table reveals that male and female are not differing much in their occupational stress on different dimensions. However, it can also be observed that male and female professionals differ significantly from each other in the dimension of Under Participation ($t = -2.19$; $P < 0.05$). It means the female professionals have more stress due to Under Participation in their work place. It may be attributed to the fact of not involving women professionals considerably in some important processes of the organization such as decision making, passing resolutions etc. No matter to what extent the change has taken place in our democratic setup, still discrimination between the sex exist as far as some important affairs of the organizations are concerned.

Although, in the rest of the dimensions, the difference is not significant between male and female, one can observe the tendency towards a significant difference between male and female on the dimension of low status. However men professionals tend to Experience more stress due to low status than women professionals.

An observation of Table No. 2 reveals that again male and female non- Professionals are found to experience either low or moderate stress in their occupation, but not in a single dimension, both of them reported high stress experience. A perusal at mean differences show that male and female non- professionals are not differing much on all dimensions of occupational stress except Three i. c. in Under Participation, Low Status as well as overall occupational stress.

Further, the values clearly shows that the male and female non- professionals also differ significantly from each other in their Occupational Stress caused by Under Participation, and Low status ($t=-2.35$; $p<0.05$, and $t= -3.13$; $P<0.01$ respectively). Whereas men and women non-professionals do not differ whereas men and women non-professionals do not differ significantly in the rest of the dimensions. These results show that again even in non-professional field also women are not given enough scope for their participation in the affairs of their offices. Even in today's hi-tech world also female workers are not getting due significance and respect for themselves and for their work, by their higher authorities and thus resulted in the feeling of Low Status.

However, it can also be observed from Table No. 2 that male and female non-professionals tend to differ from each other in their Role Ambiguity and in overall occupational stress ($t=1.84$ and $t=1.70$ respectively, which is very close to the table value). Thus it is evident that again women non-professionals tend to experience higher occupational stress in role ambiguity as well as overall occupational stress experience.

The above facts thus analyzed lead to the following conclusion

1. Women professionals experience significantly higher Occupational Stress caused by Under Participation, when compared to men professionals. But they do not differ significantly from cash

other in rest of the dimensions as well as in overall occupational stress experience.

2. Women non-professionals experience significantly higher occupational stress due to Under Participation and Low Status when compared to non- professional men. But they too do not differ significantly from each other in rest of the dimensions as well as in overall occupational stress.

The findings of the study suggest to provide women with more scope for their participation in important affairs of the organizations as well as to care for their self-respect in both professional and non-professional fields of work in order to reduce their occupational stress.

REFERENCES :-

1. Shammari, Sulaiman A; Khoja, awfik A, and AI-Subaie, Abdullha S. Job satisfaction and occupational stress among primary Health Care Center Doctors, International Journal of Mental Health, 1996 (win), Vol. 24(4), 85-5.
2. Gupta, P Role Stress, Locus of Control, Coping Styles and Role Efficacy: A Study of First Generation Entrepreneurs, Unpublished M. Phil. Dissertation, 1989 Delhi University Delhi.
3. Kirkcaldy, Bruce D & Martin T Job Stress and Satisfaction Among Nurses: Individual Differences, Stress Medicine, 2000 March, Vol 16(2), 77-89
4. Sahu, Kiran and Misra, Nedima Life Stress and Coping Style in Teachers, Psychological Studies, 1995 (Nov.) Vol. 40 (3), 115-119.
5. Sen P C. A Study of Personal and Organizational Correlates of Role Stress and Coping Strategies in Some Public Sector Banks. Unpublished Ph. D. thesis, Gujrart University, Ahmedabad.
6. Vijayalaxmi A. Aminabhavi & Triveni S. Variables Causing Occupational Stress on The Nationalized and Non-Nationalized Bank Employees. Journal of Community Guidance and Research, 2000, Jan. Vol. 17, (1), 20 -29.

Table-1: Showing the Occupational Stress Score of Male and Female Profession

Sl No	Dimension	sex	N	Mean	SD	SEM	Mean difference	SEM difference	t-Value
1	Role Overload	M	176	18.21	4.05	0.306	0.65	0.45	1.46
		F	124	17.55	3.46	0.311			
2	Role Ambiguity	M	176	9.60	2.38	0.179	0.04	0.29	-0.12
		F	124	9.64	2.61	0.235			
3	Role Conflict	M	176	13.10	2.49	0.188	-0.40	0.30	-1.30
		F	124	13.50	2.76	0.248			
4	Unreasonable Group/ Political Pressure	M	176	11.31	2.74	0.207	0.31	0.33	0.96
		F	124	11.00	2.93	0.264			
5	Responsibility for Person	M	176	11.08	2.21	0.166	0.04	0.25	-0.17
		F	124	11.12	1.98	0.178			
6	Underparticipation	M	176	10.28	2.84	0.214	0.74	0.34	-2.19
		F	124	11.02	2.94	0.264			
7	Powerlessness	M	176	7.39	0.156	0.156	0.22	0.24	-0.90
		F	124	7.61	0.177	0.177			
8	Poor Peer Relation	M	176	9.52	0.172	0.172	0.39	0.28	1.37
		F	124	9.13	0.234	0.234			
9	Intrinsic Impoverishment	M	176	9.59	0.184	0.183	0.18	0.29	0.62
		F	124	9.41	0.224	0.224			
10	Low Status	M	176	7.07	0.147	0.147	0.32	0.21	1.51
		F	124	6.75	0.149	0.149			
11	Strenuous Working Condition	M	176	10.59	0.214	0.214	0.02	0.33	0.07
		F	124	10.57	0.244	0.244			
12	Unprofitability	M	176	6.09	0.153	0.153	0.15	0.23	0.65
		F	124	5.94	0.162	0.162			

Composite O.S Scores	M	176	123.86	17.61	1.33	0.60	2.06	0.29
Significant at 0.05 level	F	124	123.26	17.48	1.57			

सामाजिक समुदाय की प्रकृति

डॉ.इलाबेन बी. गोहिल

एम.ए, एम.फिल, पीएच.डी.

सौराष्ट्र विश्वविद्यालय, राजकोट

इस प्रकार समुदाय का अर्थ एक साथ मिलकर सेवा करना है। अन्य शब्दों में हम कह सकते हैं कि व्यक्तियों का ऐसा समूह जिसमें परस्पर मिलकर रहने की भावना होती है तथा परस्पर सहयोग द्वारा अपने अधिकारों का उपयोग करता है, समुदाय कहलाता है। प्रत्येक समुदाय के सदस्य में मनोवैज्ञानिक लगाव तथा हम की भावना पाई जाती है समुदाय के अर्थ को और अधिक स्पष्ट करने के लिए विभिन्न विद्वानों की परिभाषायें प्रस्तुत की जा रही हैं।

मैकाइवर के अनुसार - समुदाय सामाजिक जीवन के उस क्षेत्र को कहते हैं, जिसे सामाजिक सम्बन्धता अथवा सामंजस्य की कुछ मात्रा द्वारा पहचाना जा सके।”

समुदाय की प्रकृति एवं विशेषताएं

समुदाय की उपर्युक्त परिभाषाओं के आधार पर उसकी कुछ मुल विशेषताएँ बताई जा सकती हैं जो हैं:-

निश्चित भू-भाग का तात्पर्य यहां उन सीमा एवं घेरे से हैं जो किसी विशेष सामाजिक आर्थिक, धार्मिक एवं सांस्कृतिक विशेषताओं वाले नागरिकों को अपनी परिधि में सम्मिलित करता है मानव जाति की एक परम्परागत विशेषता रही है कि जब मानव परिवार किसी एक स्थान को छोड़कर दूसरे स्थान पर चलने के लिए प्रयत्न करता है तो वह उस स्थान को प्राथमिकता देता है। जहाँ उसके समान सामाजिक-आर्थिक एवं धार्मिक विचारों वाले लोग निवास करते हैं।

व्यक्तियों का समूह-समुदाय से यहाँ तात्पर्य मानव जाति के समुदाय से है, जो अपनी सामाजिक-आर्थिक एवं सांस्कृतिक समरूपताओं के आधार पर एक निश्चित सीमा में निवास करते हैं। इस प्रकार स्पष्ट है कि समुदाय में हम मानवीय सदस्यों को सम्मिलित करते हैं न कि पशु पक्षियों को।

सामुदायिक भावना-का तात्पर्य यहाँ सदस्यों के आपसी मेल-मिलाप पारस्परिक सम्बन्ध से है। वैसे तो सम्बन्ध कई प्रकार के होते हैं, लेकिन सदस्यों में एक दूसरे की जिम्मेदारी महसूस करने तथा सार्वजनिक व सामुदायिक जिम्मेदारी को महसूस करने तथा निभाने से है।

सर्वमान्य नियम-जैसा कि पहले ही बताया जा चुका है कि प्राथमिक रूप से समुदाय का प्रशासन समुदाय के सदस्यों द्वारा बनाये गये नियमों पर निर्भर होता है औपचारिक नियमों के अतिरिक्त समुदाय को एक सूत्र में बाँधने, समुदाय में नियंत्रण स्थापित करने, सदस्यों को न्याय दिलाने, कमजोर सदस्यों को शोषण से बचाव तथा शोशितों पर नियंत्रण रखने या सामुदायिक व्यवहारों को नियमित करने के लिए प्रत्येक समुदाय अपनी सामुदायिक परिस्थितियों के अनुसार अनौपचारिक नियमों को जन्म देता है।

स्वतः उत्पत्ति-वर्तमान समय में कार्यरत विभिन्न शहरीय आवसीय योजनायें आवास की सुविधा प्रदान कर समुदाय के निर्माण में अवश्य ही सहायक साबित हो रही हैं, लेकिन प्रारम्भिक काल में समुदाय की स्थापना एवं विकास में स्वतः उत्पत्ति की प्रक्रिया अधिक महत्वपूर्ण थी।

विशिष्ट नाम-प्रत्येक समुदाय के स्वतः विकास के पश्चात उसे एक नाम मिलता है। लुम्ले के अनुसार, “ यह समरूपता का परिचायक है, यह वास्तविकता का बोध कराता है यह अलग व्यक्तित्व को इंगित करता है, वह बहुधा व्यक्तित्व का वर्णन करता है। कानून की दृष्टि में इसके कोई अधिकार एवं कर्तव्य नहीं होते।

स्थायित्व-बहुधा एक बार स्थापित समुदाय का संगठन स्थिर होता है। एक स्थिर समुदाय का उजड़ना आसान नहीं होता है। कोई विशेष समुदाय किसी समस्या के कारण ही उजड़ता है, अन्यथा स्थापित समुदाय सदा के लिए स्थिर रहता है।

समानता-एक समुदाय के सदस्यों के जीवन में समानता पाई जाती है। उनकी भाषा रीतिरिवाज, रूढ़ियों आदि में भी समानता होती है। सभी सामुदायिक परम्पराएं एवं नियम सदस्यों द्वारा सामुदायिक कल्याण एवं विकास के लिए बनायी जाती हैं। इसलिए समुदाय में समानता पाया जाना सवाभाविक है।

समुदाय के प्रकार

समुदाय के दो प्रकार बताये गये हैं :-

1. ग्रामीण समुदाय
2. नगरीय समुदाय

ग्रामीण समुदाय

प्रारम्भिक काल से ही मानव जीवन का निवास स्थान ग्रामीण समुदाय रहा है। धीरे-धीरे एक ऐसा समय आया जब हमारी ग्रामीण जनसंख्या चरमोत्कर्ष पर पहुँच गयी। आज औद्योगीकरण, शहरीकरण का प्रभाव मानव को शहर की तरफ प्रोत्साहित तो कर रहा है लेकिन आज भी शहरीय दूषित वातावरण से प्रभावित लोग ग्रामीण पवित्रता एवं शुद्धता को देख ग्रामीण समुदाय में बसने के लिये प्रोत्साहित हो रहा है। आज ग्रामीण समुदाय के बदलते परिवेश में ग्रामीण समुदाय को परिभाषित करना कठिन है ।

1. **कृषि व्यवसाय** - ग्रामीण अंचल में रहने वाले अधिकाधिक ग्रामवासियों का खेती योग्य जमीन पर स्वामित्व होता है, खेती करना और कराना उन्हें परिवार के वयोवृद्ध सदस्यों द्वारा प्राप्त होता है यद्यपि एक ग्रामीण क्षेत्र में कुछ ऐसे भी परिवार होते हैं जिनके पास खेती योग्य जमीन नहीं होती वे लोहारी, सोनारी जैसे छोटे-छोटे उद्योग धन्धों में लगे रहते हैं लेकिन उनके भी दिल में कृषि के प्रति लगाव होता है तथा महसूस करते हैं कि काश उनके पास भी खेती योग्य जमीन होती है। इस प्रकार स्पष्ट है कि उनमें भूमि के प्रति अटूट श्रद्धा होती है
2. **प्राकृतिक निकटता** - ग्रामवासियों का मुख्य व्यवसाय कृषि एवं उससे सम्बन्धित कार्य होता है। सभी जानते हैं कि खेती का सीधा सम्बन्ध प्रकृति से है ग्रामीण जीवन प्रकृति पर आश्रित रहता है।
3. **जातिवाद एवं धर्म का अधिक महत्व** - रूढ़िवादिता एवं परम्परावाद ग्रामीण जीवन के मूल समाज शास्त्रीय लक्षण हैं। फलस्वरूप आज भी हमारे ग्रामीण समुदाय में अधिकाधिक लोगों की जातिवाद, धर्मवाद में अटूट श्रद्धा है। देखा जाता है कि ग्रामीण निवासी अपने -2 धर्म एवं जाति के बड़पपन में ही अपना सम्मान समझते हैं। ग्रामीण समुदाय में जातियता पर ही पचायतों का निर्माण होता है। ग्रामीण समाज में छुआछूत व संकीर्णता पर विशेष बल दिया जाता है।
4. **सरल और सादा जीवन** - ग्रामीण समुदाय के अधिकाधिक सदस्यों का जीवन सरल एवं सामान्य होता है। इनके ऊपर शहरीय चमक-दमक का प्रभाव कम होता है। उनका जीवन कृत्रिमता से दूर सादगी में रमा होता है। उनका भोजन, खान-पान एवं

रहन-सहन, सादा एवं शुद्ध होता है। गांव का शिष्टाचार, आचार-विचार एवं व्यवहार सरल एवं वास्तविक होता है तथा अतिथि के प्रति अटूट श्रद्धा एवं लगाव होता है।

5. **संयुक्त परिवार** - ग्रामीण समुदाय में संयुक्त परिवार का अपना विशेष महत्व है। इसीलिये ग्रामीण लोग पारिवारिक सम्मान के विशय में सर्वदा सजग रहते हैं। परिवार को टूटने से बचाना तथा पारिवारिक समस्याओं को अन्य परिवारों से गोपनीय रख निपटाने का वे भरसक प्रयास करते हैं पारिवारिक विघटन का सम्बन्ध उनकी सामाजिक परिस्थिति एवं सम्मान से जुड़ा होता है। इसलिए परिवार का मुखिया एवं बड़े-बूढ़े सदस्य इसे अपना सम्मान समझकर परिवार की एकता को बनाये रखने के लिए प्रयत्नशील रहते हैं।
6. **सामाजिक जीवन में समीपता** - वास्तव में ग्रामीण जीवन में अत्यधिक समीपता पाई जाती है अधिकाधिक ग्रामीण समुदायों के केवल व्यवसायिक समीपता ही नहीं अपितु उनके सामाजिक आर्थिक एवं सांस्कृतिक जीवन में अत्यधिक समीपता पाई जाती है। इस समीपता का मुख्य कारण कृषि एवं उससे सम्बन्धित व्यवसाय है।
7. **सामुदायिक भावना** - ग्रामीण समुदाय की एक महत्वपूर्ण विशेषता उनमें व्याप्त सामुदायिक भावना ग्रामीण समुदायों के सदस्यों में व्यक्तिगत निर्भरता के स्थान पर सामुदायिक निर्भरता अधिक पाई जाती है। इसलिए लोग एक दूसरे पर आश्रित होते हैं ग्रामीण समुदाय के एक सीमित क्षेत्र में बसने के कारण सदस्यों की अपनी समीपता बढ़ जाती है उनमें स्वभाव हम भावना का विकास हो जाता है। जिसे सामुदायिक भावना का नाम लिया जाता है।
8. **स्त्रियों की निम्न स्थिति** - ग्रामीण समुदाय की अशिक्षा, अज्ञानता एवं रुढ़ि वादिता का सीधा प्रभाव ग्रामीण स्त्रियों की स्थिति पर पड़ता है। भारतीय ग्रामीण समुदाय में अभी भी अशिक्षा काफी अधिक है। परिणाम स्वरूप ग्रामीण सदस्यों का व्यवहार रुढ़ियों एवं पुराने सामाजिक मूल्यों से प्रभावित होता है। लेकिन आज भी अधिकाधिक ग्रामीण समुदाय में बाल-विवाह, दहेज प्रथा, पर्दा प्रथा, लड़कियों को शिक्षा एवं बाहर नौकरी से रोक लगाना, विधवाओं को पुनर्विवाह से वंचित करना आदि सर्वभौमिक दिखाई देती हैं। जो स्त्रियों की गिरी दशा के लिए उत्तरदायी हैं।
9. **धर्म एवं परम्परागत बातों में अधिक विश्वास** - ग्रामीण लोग धर्म पुरानी परम्पराओं एवं रुढ़ियों में विश्वास करते हैं। तथा उनका जीवन सामुदायिक व्यवहार, धार्मिक नियमों एवं परम्पराओं से प्रभावित होता है। ग्रामीण समुदाय का सीमित क्षेत्र उसे

बाहरी दुनिया के प्रभावों से मुक्त रखता है और इसी कारण उसमें विस्तृत दृष्टिकोण भी आसानी से नहीं पनप पाता है।

10. **भाग्यवादिता एवं अशिक्षा का बाहुल्य** - ग्रामीण समुदाय में शिक्षा का प्रचार-प्रसार अभी भी कम है शिक्षा के अभाव में ग्रामवासी अनेक अन्ध विश्वासों एवं कु-संस्कारों का शिकार बने रहते हैं तथा भाग्यवादिता पर अधिक विश्वास करते हैं। इन उपर्युक्त ग्रामीण विशेषताओं से स्पष्ट है कि परम्परावादिता उनकी सर्वप्रमुख विशेषता है। जैसे-जैसे सरकार एवं स्वयंसेवी संगठनों के प्रयास से ग्रामीण विकास कार्यक्रमों का कार्यान्वयन विकास बढ़ता जा रहा है। वैसे-वैसे उनके जीवन में परिवर्तन आता जा रहा है।

नगरीय समुदाय

नगर के विकास के इतिहास से पता चलता है कि कुछ नगर तो नियोजित ढंग से बसाये गये हैं। लेकिन कुछ ग्रामीण समुदाय के आकार के बढ़ने से नगर का रूप धारण कर गये हैं। नगरीय समुदाय का अर्थ-नगरीय शब्द नगर से बना है जिसका अर्थ नगरों से सम्बन्धित है। जैसे शहरी समुदाय को एक सूत्र में बांधना अत्यन्त कठिन है। यद्यपि हम नगरीय समुदाय को देखते हैं, वहां के विचारों से पूर्ण अवगत हैं लेकिन उसे परिभाषित करना आसान नहीं है।

1. **जनसंख्या का अधिक घनत्व** - रोजगार की तलाश में गाँव से शिक्षित एवं अशिक्षित बेरोजगार व्यक्ति शहर में आते हैं। जनसंख्या वृद्धि के कारण आज सीमित जमीन में लोगों को जीवन निवार्य करना कठिन पड़ रहा है।
2. **विभिन्न संस्कृतियों का केन्द्र** - कोई नगर किसी एक विशेष संस्कृति के जन समुदाय के लिये अशिक्षित नहीं होता। इसलिये देश के विभिन्न गाँवों से लोग नगर में आते हैं और वहीं बस जाते हैं। ये लोग विभिन्न रीति रिवाजों में विश्वास करते हैं तथा उन्हें मानते हैं।
3. **औपचारिक सम्बन्ध** - नगरीय समुदाय में औपचारिक सम्बन्ध का बाहुल्य होता है। देखा जाता है कि सदस्यों का व्यस्त जीवन आपसी सम्बन्ध औपचारिक होता है।
4. **अन्ध विश्वासों में कमी** - नगरीय समुदाय में विकास के साधन एवं सुविधाओं की उपलब्धता के साथ-साथ यहां शिक्षा और सामाजिक बोध ग्रामीण समुदाय से अधिक पाया जाता है। अतएव स्पष्ट है कि यहां के लोगों का पुराने अन्धविश्वासों एवं रुढ़ियों में कम विश्वास होगा।

5. **अनामकता** - नगरीय समुदाय की विशालता एवं उसके व्यस्त जीवन के कारण लोगों को पता ही नहीं होता कि पड़ोस में कौन रहता है और क्या करता है। बहुधा देखा गया कि लोग एक-दूसरे के विशय में जानने तथा उनसे ताल-मेल रखने में कम रुचि रखते हैं। जब तब की उनका कोई विशेष लाभ नहीं या उनका पारिवारिक सम्बन्ध न हो।
6. **आवास की समस्या** - आप विभिन्न कार्यकारी योजनाओं के बावजूद भी बड़े-बड़े नगरों में आवास की समस्या अति गम्भीर होती जा रही हैं। अनेक गरीब एवं कमजोर लोग अपनी रातें सड़क की पट्टियों, बस अड्डे और रेलवे स्टेशनों पर व्यतीत करते हैं। अधिकाधिक मध्यमवर्गीय व्यक्तियों के पास औसतन केवल एक या दो कमरे के मकान होते हैं। कारखाने वाले नगरों में नौकरी की तलाश में श्रमिकों की संख्या बढ़ जाती है। जिसके कारण उनके रहने के लिये उपयुक्त स्थान नहीं मिल पाता है और झुग्गी झोपड़ी जैसी बस्तियां बढ़ने लगती हैं।
7. **वर्ग अतिवाद** - नगरीय समुदाय में धनियों के धनी और गरीबों में गरीब वर्ग के लोग पाये जाते हैं अर्थात् यहाँ भव्य कोठियों के रहने वाले, ऐश्वर्यपूर्ण जीवन व्यतीत करने वाले तथा दूसरे तरफ मकानों के आभाव में गरीब एवं कमजोर सड़क की पट्टियों पर सोने वाले, भरपेट भोजन न नसीब होने वाले लोग भी निवास करते हैं।
8. **श्रम विभाजन** - नगरीय समुदाय में अनेक व्यवसाय वाले लोग होते हैं। जहाँ ग्रामीण समुदाय में अधिकाधिक लोगों का जीवन कृषि एवं उससे सम्बन्धित कार्यों पर निर्भर होता है वहीं दूसरी तरफ नगरीय समुदाय में व्यापार-व्यवसाय, नौकरी, अध्ययन आदि पर लोगो का जीवन निर्भर करता है।
9. **एकाकी परिवार की महत्ता** - नगरीय समुदाय में उच्च जीवन स्तर की आकांक्षा के फलस्वरूप संयुक्त परिवार की जिम्मेदारियाँ वहन करना कठिनतम साबित होता है। अतएव शहरी समुदाय में एकाकी परिवार का बाहुल्य होता है। इन परिवार में लगभग स्त्री एवं पुरुषों की स्थिति में समानता पायी जाती है।
10. **धार्मिक लगाव की कमी** - शहरी जीवन में व्याप्त शिक्षा एवं भौतिकवाद उन्हें धार्मिक पूजा-पाठ एवं अन्य सम्बन्धित कर्म काण्डों से दूर कर देते हैं इसलिये यहाँ धर्म को कम महत्व दिया जाता है।

11. **सामाजिक गतिशीलता** - शहरी जीवन में अत्यधिक गतिशीलता पायी जाती है। जहाँ गाँव का जीवन एक शांत समुद्र की तरह होता है। वहीं शहर का जीवन उबाल खाते पानी की तरह होता है।
12. **राजनैतिक लगाव** - नगरीय जीवन की बढ़ती शिक्षा, गतिशीलता एवं परिवर्तित सभ्यता राजनैतिक क्षेत्र में लोगों की रुचि बढ़ा देती है। इनको अपने अधिकारों कर्तव्यों एवं राजनैतिक गतिविधि का ज्ञान होने लगता है और इससे राजनैतिक क्षेत्र में झुकाव बढ़ जाता है।

संदर्भ

1. अन्तिम परिवर्तन मार्च 2023
2. Wikipedia –India year 2024

भाष्यदिशा “दाधाघ्वदाप्” सूत्रस्य पर्यालोचनम्

डो.पुनितः वी.शीलु

(प्राध्यापकः-श्रीसूर्यपुरसंस्कृतमहाविद्यालयः)

दाप् तथा 'दैप्' एतौ धातू वर्जयित्वा अन्ये दारूपाः धारूपाः च धातवः घुसंज्ञकाः भवन्ति । व्याकरणशास्त्रस्य संज्ञासु अन्यतमा संज्ञा 'घु' इति अनेन सूत्रेण दीयते । 'दाप्' तथा 'दैप्' एतौ धातू वर्जयित्वा येषाम् धातूनां कुत्रचित् 'दा' उत 'धा' इति रूपं श्रूयते, तेषाम् सर्वेषाम् 'घु' इति संज्ञा भवति।

•दारूपाः धातवः

येषाम् धातूनाम् प्रक्रियायां कुत्रचित् 'दा' इति परिवर्तनं भवति, ते सर्वे 'दारूपाः' धातवः । धातुपाठे आहत्य षट् धातवः दारूपाः सन्ति -

- १) दाप् (लवने, अदादिः) - २.००५४
- २) दैप् (शोधने, भ्वादिः) - १.१०७३
- ३) डुदाञ् (दाने, जुहोत्यादिः) - ३.००१०
- ४) दाण् (दाने, भ्वादिः) - १.१०७९
- ५) दो (अवखण्डने, दिवादिः) - ४.००४३
- ६) देङ् (रक्षणे, भ्वादिः) - १.१११७

एतेषु 'दाप्' तथा 'दैप्' एतौ वर्जयित्वा अन्येषाम् चतुर्णाम् 'घु'संज्ञा भवति ।

•धारूपाः धातवः

येषाम् धातूनाम् प्रक्रियायां कुत्रचित् 'धा' इति परिवर्तनं भवति, ते सर्वे 'धारूपाः' धातवः । धातुपाठे आहत्य द्वौ धातू धारूपौ स्तः -

- १) डुधाञ् (धारणपोषणयोः, जुहोत्यादिः) - ३.००११
- २) धेट् (पाने, भ्वादिः) - १.१०५०

एतयोः द्वयोः अपि 'घु' इति संज्ञा भवति ।

●प्रयोजनम्

घुसंज्ञायाः प्रयोगं कृत्वा अष्टाध्याय्यां भिन्नाः विधयः उच्यन्ते । यथा, घुसंज्ञकस्य दा-धातोः तकारादि-कित्-प्रत्यये परे 'दद्' इति आदेशः भवति -

डुदाञ् (दाने, जुहोत्यादिः)

दा + क्त [निष्ठा ३.२.१०२ इति क्तप्रत्ययः]

→ दा + त [लशक्वतद्धिते १.३.८, तस्य लोपः १.३.९]

→ दद् + त [दो दद् घोः ७.४.४६ इति घुसंज्ञकस्य 'दा' इत्यस्य दद्-आदेशः ।]

→ दत् + त [खरि च ८.४.५५ इति चर्त्वम्]

→ दत्त

●प्रयोगः

अष्टाध्याय्यां 'घु'संज्ञायाः साक्षात् निर्देशः अष्टसु सूत्रेषु कृतः अस्ति ।

१. स्थाघ्वोरिञ्च १.२.१७

२. गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु २.४.७७

३. उपसर्गे घोः किः ३.३.९२

४. घुमास्थागापाजहातिसां हलि ६.४.६६

५. घ्वसोरेद्भावभ्यासलोपश्च ६.४.११९

६. घोर्लोपो लेटि वा ७.३.७०

७. दो दद्धोः ७.४.४६

८. नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेशिषु च ८.४.१७

अनुवृत्तिरूपेण तु अन्येषु सूत्रेषु अपि अस्याः प्रयोगः भवितुम् अर्हति ।

●सूत्रे 'अदाप्' इति ग्रहणस्य प्रयोजनम्-

'अदाप्' इति स्पष्टनिर्देशात् दाप् (लवने, २.००५४) तथा दैप् (शोधने, १.१०७३) एतयोः दारूपयोः धात्वोः अनेन सूत्रेण घुसंज्ञा न भवति । तथा क्रियते चेत् उपरिनिर्दिष्टानि सूत्राणि एतेषां विषये अपि कार्यं

कृत्वा अनिष्टरूपाणां सिद्धिं कुर्युः । यथा, क्त-प्रत्यये परे दो दद्धोः ७.४.४६ इत्यनेन अङ्गस्य 'दद्' इति सर्वादेशे कृते 'दत्त' इति अनिष्टं रूपं सिद्ध्येत् (इष्टरूपम् तु उभयोः विषये 'दातम्' इत्येव अस्ति) । एवमेव लुङ्लकारस्य रूपसिद्धौ गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु २.४.७७ इत्यनेन सिच्-प्रत्ययस्य लोपे कृते 'अदात्' इति अनिष्टं रूपं जायेत (इष्टरूपम् तु उभयोः विषये 'अदासीत्' इति अस्ति) । अतः अत्र एतयोः घुसञ्जा अत्र 'अदाप्' इति निर्देशं कृत्वा निषिध्यते । दाधा घ्वदाप् ॥ घुसञ्जायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थम् ॥ घुसञ्जायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । दाधाप्रकृतयो घुसञ्जा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । आत्वभूतानामियं सञ्जा क्रियते सा आत्वभूतानामेव स्यात् । अनात्वभूतानां न स्यात् । ननु च भूयिष्ठानि घुसञ्जाकार्याणि आर्धधातुके तत्र चैते आत्वभूता दृश्यन्ते । शिदर्थम् । शिदर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । शित्यात्वं प्रतिषिध्यते तदर्थम् । प्रणिदयते प्रणिद्यति प्रणिध्यतीति । भारद्वाजीयाः पठन्ति ॥ घुसञ्जायां प्रकृतिग्रहणं शिद्विकृतार्थम् ॥ घुसञ्जायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । शिदर्थं विकृतार्थं च । शित्युदाहृतम् । विकृतार्थं खल्वपि । प्रणिदाता । प्रणिधाता । किं पुनः कारणं न सिध्यति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं ये आत्वभूतास्तेषामेव स्यात् । लक्षणेन ये आत्वभूतास्तेषां न स्यात् । अथ क्रियमाणेपि प्रकृतिग्रहणे कथमिदं विज्ञायते दाधाः प्रकृतयः इति, आहोस्विद् दाधां प्रकृतय इति । किं चातः । यदि विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति स एव दोषः आत्वभूतानामेव स्यात् । अनात्वभूतानां न स्यात् । अथ विज्ञायते दाधां प्रकृतय इति, अनात्वभूतानामेव स्यादात्वभूतानां न स्यात् । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति । नापि दाधां प्रकृतय इति । कथं तर्हि? दाधा घुसञ्जा भवन्ति प्रकृतयश्चैषामिति । तत्तर्हि प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । इदं प्रकृतमर्थग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम्? इदृतौ च सप्तम्यर्थे इति । वक्ष्यामि । दाधाध्वदाप् अर्थे इति । नैवं शक्यम् । ददातिना समानार्थान् रातिरासतिदाशतिमंहतिप्रीणातिप्रभृतीनाहुः । तेषामपि घुसञ्जा प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमेव । न कर्तव्यम् । शिदर्थेन तावन्नार्थः प्रकृतिग्रहणेन । अवश्यं तत्र मार्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । प्रणिमयते प्रण्यमयतेत्येवमर्थम् । तत् पुरस्तादपक्रक्ष्यते धुप्रकृतौ माप्रकृतौ चेति । यदि प्रकृतिग्रहणं क्रियते प्रनिमिनोति प्रनिमीनाति - अत्रापि प्राप्नोति । अथाक्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे इह कस्मान्न भवति । प्रनिमाता प्रनिमातुं प्रनिमातव्यमिति । आकारान्तस्य डितो ग्रहणं विज्ञायते । यथैव तर्हि अक्रियमाणे प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य डितो ग्रहणं विज्ञायते एवं क्रियमाणेपि प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य डितो ग्रहणं विज्ञायते । विकृतार्थेन चापि नार्थः । दोष एवैतस्याः परिभाषाया लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । गामादाग्रहणेष्वविशेष इति । ॥ समानशब्दप्रतिषेधः ॥ समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रनिदारयति । प्रनिधारयति । दा धा घुसञ्जा भवन्तीति घुसञ्जा प्राप्नोति । ॥ समानशब्दाप्रतिषेधोऽर्थवद्ग्रहणात् ॥ समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः । घुसञ्जा कस्मान्न भवति । अर्थवद्ग्रहणात् । अर्थवतोर्दाधोर्ग्रहणम् । न चैतावर्थवन्तौ ॥ अनुपसर्गाद्वा ॥ अथवा यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्यपसर्गसञ्जा भवन्ति । न चैतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः । यद्येवम् इहापि तर्हि न प्राप्नोति । प्रणिदापयति । प्रणिधापयति । अत्रापि नैतौ दाधावर्थवन्तौ । नाप्येतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः । ॥ न वाऽर्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथान्यत्र ॥ न वा एष दोषः । किं कारणम्? अर्थवत आगमस्तद्गुणीभूतोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते । यथान्यत्र । तद्यथा अन्यत्रापि अर्थवत आगमोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते । क्वान्यत्र । लविता चिकीर्षितेति । युक्तं पुनर्यन्नित्येषु शब्देष्वगमशासनं स्यात्? न नित्येषु नाम शब्देषु

कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भविष्यन्तव्यमनपायोपजनविकारिभिः। आगमश्च नामापूर्वः शब्दोपजनः। अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वदेशाः स्युः। बाढं युक्तम्। शब्दान्तरैरिह भवितव्यम्। तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता । आदेशास्तर्हिमे भविष्यन्ति। अनागमकानां सागमकाः। तत् कथम्? सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः। एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते । दीङः प्रतिषेधः स्थाध्वोरित्त्वे ॥ दीङः प्रतिषेधः स्थाध्वोरित्त्वे वक्तव्यः ॥ उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति। मीनातिमिनोतीत्यात्त्वे कृते स्थाध्वोरित्त्वेतीत्वं प्राप्नोति। कुतः पुनरयं दोषो जायते। किं प्रकृतिग्रहणादाहोस्विद् रूपग्रहणात् ? रूपग्रहणादित्याह। इह खलु प्रकृतिग्रहणाद् दोषो जायते। उपदिदीषते। सनि मीमाधुरभलभेति। नैष दोषः। दाप्रकृतिरित्युच्यते। न चेयं दाप्रकृतिः। आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतयः। एजन्तानामपीकारान्ताः। न च प्रकृतेः प्रकृतिः प्रकृतिग्रहणेन गृह्यते। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। घुसंज्ञा कस्मान्न भवति? संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येवं न भविष्यति ॥ दाप् प्रतिषेधे न दैप्यनेजन्तत्वात् ॥ दाप् प्रतिषेधे दैपिप्रतिषेधो न प्राप्नोति। अवदां मुखम्। ननु चात्त्वे कृते भविष्यति। तद्ध्यत्त्वं न प्राप्नोति। किं कारणम्। अनेजन्तत्वात्। सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अनुबन्धस्यानेकान्तत्वात्। अनेकान्ता अनुबन्धाः। पित्प्रतिषेधाद्वा। अथवा दाधा ध्वपिदिति वक्ष्यामि। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। अदाविति ह्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत प्रणिदापयतीति। शक्यं तावदनेनाविति ब्रुवता बान्तस्य प्रतिषेधो विज्ञातम् । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं दाप् प्रतिषेधे न दैपीति। परिहृतमेतत् सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति। अथैकान्तेषु दोष एव। एकान्तेष्वपि न दोषः। आत्त्वे कृते भविष्यति। ननु चोक्तं तद्ध्यत्त्वं न प्राप्नोति। किं कारणमनेजन्तत्वादिति। पकारलोपे कृते भविष्यति। नह्ययं तदा दाप् भवति। भूतपूर्वगत्या भविष्यति। एतच्चात्र युक्तम्। यत्सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते। अनैमित्तिको ह्यनुबन्धलोपस्तावत्येव भवति। अथवाचार्यप्रवृत्तिर्जापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति। यदयमुदीचां माडो व्यतिहारे इति मेडः सानुबन्धकस्यात्त्वभूतस्य ग्रहणं करोति। अथवा दाबेवायं न दैबस्ति। कथमवदायति। श्यन् विकरणो भविष्यति ।

ચૌધરી જનજાતિના હાલરડાં

સોઢા પરમાર વનરાજસિંહ લક્ષ્મણસિંહ

શોધ છાત્ર, ગુજરાતી વિભાગ,

સાબરમતી યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

મો.૯૬૩૮૨ ૨૦૪૬૩

આપણો દેશ દરેક બાબતોમાં વિવિધતા ધરાવે છે. જેમાંથી એક સૌથી મહત્વની જો વિવિધતા હોય તો એ જાતિમાં છે. એમા પણ જો આદિવાસી જાતિઓની વાત કરીએ તો તેમાં ઘણી વિવિધતા જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં અનેક આદિવાસી જનજાતિ જેવી કે ભીલ, હળપતિ, ઘોડિયા, ગામીત, ચૌધરી, નાયકા, રાઠવા, ધાનકા, વારલી, વસાવા, ડુંગરી ગરાસિયા, દુબળા, કુકણા, કોટવાળિયા, અને પટેલિયા જેવી જાતિઓનો સમાવેશ થાય છે. દરેક જાતિની પોતાની અલદાચી બોલી, પોતાની અલદાચી લઙ્ગવ્યવસ્થા અને પ્રસંગો જોવા મળે છે.

મોટાભાગના આદિવાસી જનજાતિના લોકો જંગલો અને તેની પેદાશો, ખેત મજૂરી કે ખેતી ઉપર આધાર રાખતા હોય છે. તેઓ ખેતરમાં કરતાં કરતાં સમય પસાર કરવા અને પોતાનો થાક ઉતારવા માટે વાર્તા, ગીત વગેરેનો સહારો લેતા જોવા મળે છે. પ્રસંગો પ્રમાણે તેઓ વિવિધ ગીતનો સહારો લે છે. જે દરેક જાતિમાં આપણને જોવા મળે છે. જેવી રીતે જન્મ સમયે ગવાતા ગીત, બાળકને નવડાવતા સમયે ગવાતા ગીત, હાલરડાં, લઙ્ગના ગીત, સીમંતના ગીત, મૃત્યુના ગીત વગેરે જેવા ગીત શુભ-અશુભ પ્રસંગોમાં આપણને જોવા મળે છે.

અહિયાં ચૌધરી જનજાતિમાં હાલરડાં કેવા પ્રકારના હોય છે તેની વાત આગળ કરીશ. જે 'દક્ષિણ ગુજરાતનાં આદિવાસી હાલરડાં' નામના પુસ્તકમાંથી લેવામાં આવ્યા છે. ચૌધરી જનજાતિ મુખ્યત્વે દક્ષિણ ગુજરાતમાં વસવાટ કરે છે. ચૌધરી જનજાતિ ઘણી જૂની જતી માનવામાં આવે છે. ચૌધરી જનજાતિની ઉત્પત્તિ વિશે ઘણી દંતકથાઓ જોડાયેલી છે. એક દંતકથા મુજબ ચૌધરી જનજાતિ પાવગઢના રાજપૂતો હતા. જે પતાઈ રાજાના પતન પછી દક્ષિણ ગુજરાતમાં સ્થરાંતર કરી ચૌધરી બને છે {લોકવાયકા પ્રમાણે}. જેના કોઈ પાકા પુરાવા પ્રાપ્ત થયેલ નથી.

બાળકને સુવડાવવા માટે અનેક તરકીબો કરવામાં આવે છે. બાળક જ્યારે સૂતું ન હોય ત્યારે તેને વાર્તાઓ કે હાલરડાં ગાઈને સુવડાવવામાં આવે છે.(૧)‘મારે ડીકું.. હુવી જાજે.. એ’ આ હાલરડાંમાં બાળક જ્યારે હિંડોળામાં સૂતું ન હોય ત્યારે ગાવામાં આવે છે. જેમાં બાળકની દરરોજ બનતી ક્રિયાઓને સાંકળી લેવામાં આવે છે. અને તેને જોડી જોડીને લયબદ્ધ રીતે ગાવામાં આવે છે. જેમાં લયની એકરૂપતા જોવા મળે છે,(૨)‘અમારે મીતું હુવી જાઈ(ઈ)...’આ હાલરડાંમાં બાળકનું નામ લઈને હાલરડું ગાવામાં આવે છે. ‘મીતું’ એ બાળકનું નામ છે. જેની ગુચ્છ પંક્તિ બનાવીને તેને વારંવાર ગાવામાં આવે છે. અને તેની રોજીંદી ક્રિયાઓને આમાં જોડવામાં આવે છે. આમ આ હાલરડાંમાં આગળ ગમે એટલી પંક્તિઓને જોડીને ગાઈ શકાય છે. બાળકને એના નામથી બોલાવવાને કારણે તેનું ધ્યાન એ તરફ જાય છે. જેને કારણે કોઈ કારણોસર જો બાળક અશાંત લાગતું હોય તો તેને આ પ્રકારના હાલરડાં ગવાને કારણે ઊગ જલ્દી આવે છે.

(૩)‘ડીકુણે આલી.. નાની બચુણે આલી...’ આ હાલરડાંમાં રડતાં બાળકને બીજા હાલરડાંની જેમ જ ગાવામાં આવે છે,(૪) ‘આલી.. ડોલી.. ડીકુણે’ આ પ્રકારના હાલરડાંમાં બાળક પુલ્લિંગ કે સ્ત્રી છે તેની જાણ સરળતાથી થઈ શકે છે. બાળક જ્યારે હિંડોળામાં રડતું હોય ત્યારે આ હાલરડું ગાવામાં આવે છે. ઉપરના ચારે હાલરડાંમાં થોડી સમાનતા લાગે છે. કારણકે આપણે જાણીએ છે કે લોક સાહિત્યમાં એક જ વિષયવસ્તુને લઈને અનેક પાઠાંતરો જોવા મળે છે. જે અહિયાં હાલરડાંની બાબતમાં પણ લાગુ પડે છે.

(૫) ‘અવળો મોટો નાંદલી ચે(એ)’ આ હાલરડાંમાં જોઈ બાળક મોટું થયું હોય છતાં પણ તે સૂતું ન હોય તો આ હાલરડું ગાવામાં આવે છે. બાળક જ્યારે ચાલતા શીખે છે અને તે હિંડોળાંમાં બેસી પણ શકે તેમજ વિવિધ ક્રિયાઓ કરે છે. અને તે સમજદાર થયું હોવા છતાં પણ સૂતું નથી, (૬)‘આયા ગુચ કમારી, આતો ગો ડોંગુ રે...’ આ હાલરડાંમાં બાળકમાં માતા-પિતા અને તેના ભાઈ-બહેન કામ કરે છે. તેણે હાલરડાંમાં સાંકળી લેવામાં આવ્યું છે. અહિયાં પિતા જંગલ કે ડુંગરમાંગયા છે, માતા મજૂરીએ, ભાઈ ભેસો ચરાવવા અને બહેન ખેતર ગઈ છે. જોઈ શકાસે કે શ્રમ કરતો પરિવાર છે, અને તે પોતાના બાળકને કુટુંબના કામ વિશે સમજાવાવમાં આવ્યું છે, (૭)‘આબો ગો ડોગારાહામાં’ માં પણ આગળના હાલરડાંની જેમ માતા-પિતા અને અન્ય

સદસ્યોના કામને સાંકળી લઈ હાલરડાંને મોટું બનાવવામાં આવે છે. અહિયાં પણ પાઠાંતર જ જોવા માંડે છે.

ઉપરના વિવિધ હાલરડાંમાં જોઈ કે બાળક જ્યારે નાનું હોય ત્યારે તેની પોતાની ક્રિયાઓ અને ધરના અન્ય સભ્યોની ક્રિયાઓને હાલરડાંમાં સ્થાન આપવામાં આવે છે. એક જ જાતિના હોવા છતાં પણ તેમ એક જ હાલરડાંના વિવિધ પાઠાંતરો જોવા મળે છે. હાલરડાં દ્વારા બાળક પ્રત્યે પોતાનો વહાલ દર્શાવવામાં આવે છે. હાલરડાંનો મુખ્ય ભાવ તો બાળકને સુવાડવાનો જ છે, પરંતુ તેની સાથે સાથે બાળક સાથે સંવાદો પણ થાય છે. માતા-પિતા હાલરડાંરૂપી સંવાદ દ્વારા પોતાના પુત્રની વધુ નજીક આવે છે. બાળકનો માતા-પિતામાં વિશ્વાસ પણ વધે છે. બાળકની સમજણશક્તિમાં વધારો થાય છે. તે માતા-પિતાના વિવિધ ભાવોને નાનપણથી જ સમજતો થાય છે.

આમ હાલરડાં બાળકને સુવડાવવા માટેનું જ નહીં પણ બાળકને સંસ્કારિત કરવાનું પણ એક સાધન છે. દરેક લોક સાહિત્ય સમાજના વિવિધ લોકોને ઉદ્દેશીને ગાવામાં આવે છે. અહિયાં ખાસ નોંધવા જેવી બાબત એ છે કે બાળકના જન્મથી કે તેના મૃત્યુ પર્યંત પણ આ લોકગીતો માનવીની સાથે જોડાયેલા જ રહે છે.

સંદર્ભ

‘ગુજરાતનાં ચૌધરી’- વિકેશ રાઠવા, ભાવસિંગ રાઠવા

‘દક્ષિણ ગુજરાતનાં આદિવાસી હાલરડાં’ – ડૉ. પ્રિતેશ સી. ચૌધરી, ડૉ. કમલેશ આર. ગાયકવાડ, પ્રા. દિપેશ કે. કામડી

‘ભારતીય આદિમ સંગીત’ (ચૌધરી સમાજના ગીતો) -જયશ્રી જે. ચૌધરી

ગુજરાતની વિચરતી અને વિમુક્ત જાતિઓ: વાદી અને નટ બજાણિયા

જાતિઓનું લોકવાડમય

વજીર પ્રવિણભાઈ ભીખાભાઈ

(ગુજરાતી વિભાગ)

સરનામું- રામનગર સોસાયટી, મુ.પો- લાખણી

તા-લાખણી જિ-બનાસકાંઠા પિન-385581

મોબાઈલ નંબર- 9427512191

જ્યારે અક્ષરજ્ઞાન નહોતું, શિક્ષણનો પ્રચાર અને પ્રસાર નહોતો, એટલે કે જ્ઞાનોપાર્જન સંદર્ભે પ્રવર્તમાન સાધનોનો અભાવ વર્તાતો હતો, લોકોમાં જ્ઞાન પરત્વેની સુઝબુઝ કે જાગૃતિનો અભાવ હતો, જ્યારે માહિતીના પ્રચાર અને પ્રસાર માટે માધ્યમો નહોતા ત્યારે આવી જાતિઓએ સમાજને સંસ્કૃતિ, સંસ્કારો, વ્યવહારો, ફરજો, આચાર-વિચાર જેવી બાબતોથી જનજાગૃતિ લાવવાનું ગૌરવવંતુ કાર્ય કર્યું હતું,

ભારતની મૂળ પ્રજા એક મોટો સમુદાય ધંધાની શોધમાં ઘર ઘર ને ગામેગામ ભટકતો રહ્યો. અસ્થિર જીવન જાણે કે તેમને કોઠે પડી ગયું હતું. આજે પણ અનેક ક્રોમ અને કબીલા એવા છે, થોડાંક ઘેટાં-બકરાં, ઊંટ, પાળેલા અને વફાદાર એવા ૨-૩ ફૂતરાં, થોડીક ગોદડીઓ અને ખપપુરતો સામાન જેની મિલકત છે તેવી વિચરતી જાતિઓ રોજગારીની અને કાયમી તલાશમાં ઠેર-ઠેર ભટકતી હોય છે, ઉપર આભ અને નીચે ધરતી તેમનો આશરો હોય છે. ઉનાળો ભલે આગ વરસાવતો હોય, શિયાળો ગાત્રો થીજી જાય એવી ઠંડી વેરતો હોય અને ચોમાસામાં અનરાધાર વરસાદ તથા વાવાઝોડાની આપત્તિનો માહોલ હોય...આ જાતિઓ માટે તો કુદરત સિવાય કોઈનોય આશરો હોતો નથી. ગામના પાદરમાં, ખેતરમાં કે ખુલ્લી જગ્યામાં કોઈ એકાદ વૃક્ષની છાયામાં તેમનો પડાવ હોય છે, જાણે કે વિપદાઓ સામે ઝઝૂમતા રહેવાની તેમણે ટેવ પડી ગઈ હોય છે.

❖ મનોરંજન કરાવનાર લોક જાતિઓ:-

જૂના-પ્રાચીન સમયમાં જ્યારે આજના ટી.વી., ફિલ્મો, વીડીઓ જેવાં મનોરંજનના માધ્યમો નહોતા ત્યારે વાદી, મદારી, નટ, બજાણિયા, ભવાયા, રામલીલાવાળા, કઠપૂતળી અને નાથબાવા, કાંગસિયા, બહુરૂપી, મલ્લ, માણભટ્ટ અને ગામઠી જાદુગરો એ માનવજીવનને લોક મનોરંજન સાથે તાજગીભર્યું અને જીવંત રાખ્યું છે.

❖ નૃત્યુ-લોક સંગીત:-

ડુંગરાની ગાળિયું, જંગલ-ઝાડિયું કે મેદાની પ્રદેશના ગામડા-ગામના અભણ-નારીઓ પોતાના હૃદયના ભાવો અને ઊર્મિઓને અભિવ્યક્ત કરવા માટે ઉપજાવેલું સહજ સંગીત એ લોકસંગીત છે. હાલરડાં ગાતી, દુહાથી ડુંગર ગજાવતો ગોપ, તંબુરના તાર માથે ગળતી રાતે ભજન ગાતો ભજનિક, પરોઢીએ ઊઠીને પ્રભાતિયાંના સૂરે દળણા દળતી બાઈઓ, કોસ હાંકતો ને રામબલા લલકારતો કોસિયો, મેળે જતાં ગીત ગાઈને વગડો ગજવતા જુવાનિયા ને જુવતીઓ, વિલંબિત સૂરે મરશિયા ગાતી મીરાંણી કે લંઘા નારીઓનાં ગીતો લોકોને રીઝવવા માટેનાં નથી. એમાં નિજાનંદની મસ્તી છે, એમાં ગાનાર અને સાંભળનાર પોતે જ હોય છે એટલે એ રીતે જોઈએ તો લોકસંગીત લોકોને રીઝવવા હેતુપૂર્વક કોઈએ રચેલું સંગીત નથી, પણ લોકોના જીવન વ્યવહારમાંથી નીપજેલું લાગણીનું સંવેદન છે. લોકસંગીત એ લોકજીવનની નીજી મૂડી છે.

(૧) વાદી, મદારી, ગારુડી-નાથબાવા:-

વાદી, મદારી, નાથબાવા અને ગારુડી મહુવરના મીઠા સ્વરે સર્પને રમાડીને લોકોનું મનોરંજન કરે છે. વાદીઓમાં લાલવાદી, ફૂલવાદી, ધાનવાદી, માનવાદી, ગારુડી, ભયો જેવી જુદી-જુદી સાતેક શાખાઓ જોવા મળે છે. મૂળ મારવાડ, સિંધ અને કચ્છમાંથી ઊતરી આવ્યા છે. વાદી, ગારુડી એ ભટકતી જાતિ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં વાંકાનેર, મોરબી, મકાસર, કચ્છમાં ભચાઉ, કંથકોટ, ખેડા જિલ્લામાં દહેગામ, આંત્રોલી, ઉત્તર ગુજરાતમાં ભીલોડા, રાધનપુર, ખેડબ્રહ્મા, વડાલી, સતલાસણા વગેરે ગામડામાં વસે છે.

વાદી ગાલુન્ડીનાગ, નોળિયો, જરખ, અજગર, સસલું, આંધળી ચાકોર જેવાં જાનવરો સાથેના ખેલ દ્વારા મનોરંજન કરે છે. ધાંગધાના સમજુનાથ મદારી મોમાંથી જીવતા સાપ અને વીંછી કાઢે છે, પેટમાં તલવાર ઉતારે છે, મોમાંથી બાવળની સૂળો કાઢે છે. અંટી ગુમ કરવી, હાથમાંથી કંકુ કાઢવું વગેરે હાથ ચાલાકી દ્વારા જાદુમંતરના ખેલો બતાવે છે. આ ખેલોની બોલી પણ અભ્યાસીઓને એક નવો વિષયપુરો પાડે છે. ઉ.ત.

“જૂઓ જસુભા !
ખેલ ખેલાડીના
ઘોડા અસવારના
ગઘેડા કુંભારના
ખેતી પાટીદારની
હથિયાર દરબારનું
દુકાન વાણિયાની

અને ખેલ મદારીના.”

(૨) નટ બજાણિયા:-

ગુજરાતનાં ગામડાંમાં ફરીને આલમની અઢારે વરણનું મનોરંજન કરનાર નટને સૌ કોઈ ઓળખે. વાંસની ઘોડી પર દોરડું બાંધી ખેલ કરનાર નટ ગુજરાત ઉપરાંત મહારાષ્ટ્ર, સિંધ, લાહોર, અમૃતસર, ઇન્દોર દિલ્હી વગેરે પ્રદેશમાં વસે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં નટ લોકો ગોડિયા, ગોડ બજાણિયા કે નટ બજાણિયાના નામે જાણીતા છે. એમ કહેવાય છે કે જૂના વખતમાં ધાંગધાના રાજવી જહાંજી ઝાલાએ નટ લોકોને બજાણા ગામ ગરાસમાં આપ્યું હતું. આથી ત્યાં રહેનારા નટો બજાણિયા તરીકે ઓળખાય છે.

નટમાં ત્રણ-ચાર ફાંટા છે. એક રાજનટ અને બીજા મારવાડી નટ. રાજનટ ઘણુંખરું રાજ-રજવાડાઓમાં ખેલ કરતા, જ્યારે રાજસ્થાનમાંથી આવેલા નટો લોકોમાં ખેલ કરે છે, ત્રીજા હરિજનોના નટ અને ચોથા નટડા છે. આ લોકો પોતાના ખેલ દ્વારા લોકોનું મનોરંજન કરે છે. એમના ખેલોમાં માથાળી, મચકાલો, લાકોડું, સક્કરબાજી, મેરુ, દોરપાણો વગેરે છે. જમીનના ખેલ પુરા કરીને તેઓ દોરડા પર અજબ-ગજબના ખેલ બતાવે છે. દોરડા પર ચાલે છે, ઝૂલા ખાય છે, હોકો પીવે છે, છત્રી લઈને નૃત્ય કરે છે, જીવતું ગધેડું પીઠ પર બાંધીને તેના પર બાળક બેસાડીને દોરડે ચડે છે. જૂના જમાનામાં નટ લોકો ઉડવાની કળામાં પણ પાવરધા ગણાતા.

❖ કાંગસિયાના ખેલ:-

કાંસકીઓ બનાવનાર કાંગસિયાઓ પાસે પણ મનોરંજનનો કસબ જોવા મળે છે. દોરડા પર ખેલ બતાવે છે, જ્યારે કાંગસિયા ધરતી પર અંગ કસરતના ખેલ બતાવે છે. તેઓ દોડીને હવામાં ઉછળીને સામસામા અથડાય છે. ગળે બાંધેલી લાકડાની પાટલી પર હવામાં ઉડાડેલા પથ્થરના ગોળા ઝીલે છે. પારેવડી રમાડે છે. દાંત પર બે ખાટલા અને ત્યારબાદ દાંત ઉપર ઉભું હળ મુકીને ચાલે છે. પોતાની મુંઝ સાથે ગાડું બાંધીને તાણે છે. આવા ખેલો બતાવીને પોતાનું પેટીયું રળે છે.

❖ મંજીરા વાદનની કલા:-

મંજીરાવાદન કલા મુખ્યત્વે ગુજરાતમાં જોવા મળે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં એક કાળે કામળીયા સાધુની એક જાતિ મંજીરાવાદન માટે વિખ્યાત ગણાતી. કામળીયા સ્ત્રીઓને મંજીરા વગાડતી જોવી એ જીવનનો એક લ્હાવો ગણાતો. ભજન ગાઈ, ભિક્ષા માંગીને જીવન ગુજારો કરનાર આ જાતિની સ્ત્રીઓ શરીરના મુખ્ય અંગો કપાળ-ગાળું, કોણી અને પગ પર મંજીરા બાંધી, મોમાં તલવાર લઈ, માથા પર

લોટા અને લોટા પર સળગતા ઈવા મૂકી દૃત્ત ગતિએ મંજીરા વગાડતી ત્યારે જોનાર બે-ઘડી થંભી જતાં. આજે આ કલા વિલોપાઈ ગઈ છે.

❖ સંદર્ભગ્રંથ:-

૧. ગુજરાતની લોક સાંસ્કૃતિક વિરાસત- જોરાવરસિંહ જાદવ
૨. લોક જીવનના મોતી- જોરાવરસિંહ જાદવ
૩. લોકવાડમય- કનુ જાની
૪. લોક સાહિત્ય તત્વ દર્શન અને મૂલ્યાંકન- સંપા- ડૉ.બળવંત જાની

મૌનની સંસ્કૃતિ'થી લોક ના અંતર ફલક સુધી વિસ્તરતો સંશોધન મૂલક વાર્તા

સંગ્રહ:રાજકુમારી ફૂલવંતી

જાગૃતિ મહેશકુમાર પટેલ (પીએચ.ડી. વિદ્યાર્થિની)

ગુજરાતી વિભાગ, ભાષા સાહિત્ય ભવન, અમદાવાદ (mobile number:[9275125313](tel:9275125313))

ખ્રિસ્તી સાઘ્વી મરિયા શ્રેસ મિન્સ્કાબહેને સાબરકાંઠા જિલ્લાના ભિલોડા તાલુકાના ડુંગરી ગરાસિયાઓમાં સેવાકીય જાગૃતિનું કામ કરતાં કરતાં 'ગિરાસમાં એક ડુંગરી'(૧૯૯૪), 'કવિતા સાથે સંવાદ'(૧૯૯૭) અને 'જ્યાં મારું હૈયું ત્યાં મારું ઘર'(૨૦૦૬) જેવાં પુસ્તકો આપ્યાં. જેમાં ડુંગરી ગરાસિયાઓના જીવનની વાતો છે. આ પુસ્તકોના સંદર્ભમાં લેખિકાએ કબૂલ્યું છે તેમ,"એમના ભૂતકાળ કે સાંસ્કૃતિક વારસાની કોઈ વાત મેં કરી નથી." ("રાજકુમારી ફૂલવંતી',પૃષ્ઠ:૧૦૨)તેમની પાસેથી મળતું ચોથું પુસ્તક 'રાજકુમારી ફૂલવંતી' (૨૦૦૯) માં તેઓ ડુંગરી ગરાસિયા આદિવાસીઓની લોકકથાઓની રસ- લહાણ કરે છે.

લેખિકાને આદિવાસીઓ સાથે ભજ્યા પછી નોંધપોથી લખવાની ટેવ હતી, જેમાં તેઓ લોકો સાથેની વાતચીત,બનાવો, નિરીક્ષણોનાં ટાંચણ તેમાં ટપકાવતાં.આ મહામૂલો ખજાનો તેમનાં ચારેય પુસ્તકોમાં લેખે લગ્યો છે. 'ગિરાસમાં એક ડુંગરી'માં ડુંગરી ગરાસિયા સ્ત્રીજીવનના પ્રશ્નો અને સંઘર્ષોનું ગરાસિયા બોલી-સંવાદોમાં મર્મ સ્પર્શી નિરૂપણ સાંપડે છે સાથે સંવાદમાં સવાલ- જવાબરૂપે આદિવાસી સ્ત્રીઓને વિવિધ જાણકારી મળી રહે તેવો સંવાદ છે.તો વળી પુસ્તક 'જ્યાં મારું હૈયું ત્યાં મારું ઘર'માં તેર સ્ત્રીઓનાં શબ્દચિત્રોમાં તેમના સ્વભાવની ખાસિયતો, તેમની દુનિયા વિશેના ખ્યાલો,કર્મઠ સ્વભાવ, આખાબોલાપણું અને રમૂજવૃત્તિ જેવાં રસપ્રદ સ્વભાવ પાસાંઓની છણાવટ છે.

આદિવાસીઓના જીવન અને સંઘર્ષોને સમજવા માટે મિન્સ્કાબેન સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં ગુજરાતી વિશેષ સાથે સ્નાતક થઈ આદિવાસીઓના સેવાધારી બની ભિલોડા તાલુકાના ડુંગરી ગરાસિયાઓમાં વસે છે. જીવનના મૂલ્યવાન વર્ષો ડુંગરી ગરાસિયાઓમાં વિતાવે છે. અને આ પ્રજા સાથે ઓતપ્રોત બની, તેમનો વિશ્વાસ કેળવીને ડુંગરી ગરાસિયાઓની દંત કથાઓ અને લોક કથાઓ સાંભળે છે. વળી તેને પૂર્ણ પણે સમજીને 'રાજકુમારી ફૂલવંતી ' નામનો લોકવાર્તા સંગ્રહ આપે છે. સંપાદિકાએ આ લોકવાર્તાના

માહિતીદાતાઓનાં નામ-ઠામ પણ આપ્યાં છે. આ લોક વાર્તાઓ શિષ્ટમાન્ય ભાષામાં મળે છે. ડુંગરી ગરાસિયાઓની આ લોકવાર્તાઓમાં વર્તમાન જીવન- સંદર્ભોની સાથોસાથ હજારો વર્ષ પુરાણી વનવાસી સંસ્કૃતિના સંસ્કારો અને માન્યતાઓ પણ વ્યક્ત થઈ છે. એ દ્રષ્ટિએ જોતાં આ ગ્રંથ ડુંગરીગરાસીયા સમાજનો સામાજિક -સાંસ્કૃતિક દસ્તાવેજ બની રહે છે.

ગ્રંથની પ્રથમ વાર્તા 'પહેલી સ્ત્રી હતી'માં માનવજાતિ અને સૃષ્ટિની ઉદ્ભવકથા પહેલો પુરુષ કે પહેલી સ્ત્રી? આ કોયડા સાથે સરસ વણાઈ છે. ધરતી અને ધરતીના શણગારરૂપ પશુ-પંખીઓ અને જીવો, વનરાજી અને કુદરતી તત્ત્વો નું સર્જન કર્યા પછી કુદરતે કેવી રીતે કુંવારી કન્યાનું નિર્માણ કર્યું? અને એકલી અદ્ભૂત કુંવારી કન્યા સહજીવન જીવે તે માટે સર્પને આલિંગન કરતા ગર્ભવતી બની અને જે જન્મ્યો તે જ પૃથ્વીનો પ્રથમ પુરુષ - આ રીતે કથા વણીને મનુષ્ય જાતની ઉત્પત્તિની રોચક કથા વણી લીધી છે.

'સુવર્ણયુગ અને જળપ્રલય'લોકકથામાં કાવો અને કાવી જેવા પુણ્યશાળી જીવોને કેન્દ્રમાં રાખીને જળપ્રલયમાં હજારો વર્ષ પૂર્વે નાશ પામેલી આદિવાસી સંસ્કૃતિની કથા કહેવાઈ છે. આ લોકકથા વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિકાસમાં પ્રકૃતિ સાથે બેફામ ખિલવાડ કરીને હોનારતો વહોરનાર આજની પ્રજા માટે ચેતવણી રૂપ છે. અભણ આદિવાસીઓની કુંવારી કલ્પના અને કોઠા સૂઝ બંને આ લોકકથામાં સુપેરે વ્યંજિત થાય છે.

'હુડા રાજાનો શાપ' લોકવાર્તા કથાગીત આધારિત પ્રતિકાત્મક કથા છે. જેમાં ધરતી અને રાજા ફળદ્રુપ જ હોવા જોઈએ-એવી પ્રતિકાત્મક વાત કલાપૂર્ણ રીતે કહેવાય છે. 'રાજકુમારી ફૂલવંતી'માં ભાભીનાં મહેણાંથી આઘાત પામેલો દિયર ધીરો પરી જેવી ફૂલપરીને મેળવે છે, પરંતુ રસ્તામાં ડાકણ કાળીની કપટલીલાને લીધે તેને ફૂલવંતી ગુમાવવી પડે છે. અંતે ધીરા અને ફૂલવંતીનાં ધામધૂમથી લગ્ન થાય છે અને ડાકણ કાળી ગામવટાની સજા પામે છે. આમ આ લોકકથા 'જેવું કર્મ તેવું ફળ' એવા લૌકિક ન્યાયને ચરિતાર્થ કરે છે.

આપણા પુરાણોમાં નાગ અને નાગ-કન્યાઓની વાતો તથા નાગના માનવજાતિ પરના ઉપકારની વાતો યોજાઈ છે. ડુંગરી ગરાસિયાઓ પણ નાગને પૂજતી પ્રજા છે. અહીં પ્રાપ્ત થતી 'શેષનાગની દીકરી કરમાબાઈ', 'સાપની ભેટ અને કણબી કન્યા' તથા 'કરણે નીચેના નાગ'- ત્રણ લોકકથાઓમાં નાગના માનવ જાતિ પરના ઉપકારની વાતો વણી લઈને આદિવાસીઓની નાગ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા-માન્યતાની સરસ ગુંથણી થઈ છે.

'અલકી અને ઢુલકી' હોળીના ઉત્સવ સાથે જોડાયેલી બે જોડિયા બહેનોની કથા છે. અલકી અને ઢુલકી કેવી રીતે આદિવાસી હોળીની ઉજવણીની નિમિત્ત બન્યાં? -તેની પરંપરાગત કથા છે. આ કથામાં જીવન અને પ્રેમ

અવિનાભાવી ભાવે સંકળાયેલા છે તેમજ પ્રેમ આપવા અને પામવાની વસ્તુ છે એવો જીવન-મર્મ પ્રગટ થાય છે.

'સૂર્યે પોતાના પિતાની સંભાળ કઈ રીતે રાખી' માનવીના સંસ્કારઘડતરની અને માનવતાનો મર્મ પ્રગટ કરતી લોકકથા છે તદ્દપરાંત તે સાંપ્રત વૃદ્ધ જીવનના પ્રશ્નોનો ઉકેલ આપતી ચાતુર્યકથા બની રહે તેવી છે. આ લોકકથામાં ભૂતકાળમાં પોતાના પિતાએ રાજા ભાનુ સાથે ફૂર વર્તાવ કરેલો તેથી રાજા રાજ્યના તમામ દીકરાઓને પોતાના વૃદ્ધ મા-બાપને જંગલમાં મરવા મૂકવાનો આદેશ કરે છે પરંતુ તેમાં એક પ્રસંગે એક દીકરાને લાચાર અને નિઃસહાય બાપની સલાહ સ્પર્શી જતાં તેનું હૃદય પરિવર્તન થાય છે. છેવટે હૃદયપરિવર્તન અનુભવતો રાજા પણ 'મા-બાપની સંભાળ રાખવી તે ઈશ્વરને માન આપવા સમાન છે'-એવું ફરમાન કરે છે.

'સાપની ભેટ અને કણબી કન્યા' નિષ્કુર સાવકી માના દીકરી પરના ત્રાસની કથા છે. તો 'ચતુર કાગડાઓ'માં કાગડાની વાત સાંભળીને રાણીએ કેવી રીતે રાજાને સમજાવ્યો અને પક્ષીઓને ઉગાર્યા તેવા સમસંવેદન અને ઉપકારની કથા છે.

પુસ્તકના પ્રારંભે મુકાયેલો લેખ આદિવાસીઓનું આગવું લોક વાર્તા વિશ્વ' જાણીતા લોકસાહિત્યવિદ શ્રી જોરાવરસિંહ જાદવ દ્વારા લખાયેલ છે. જેમાં આ ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ લોકકથાઓનો આદિવાસી લોક સંસ્કૃતિ અને લોક જીવન સાથે સંબંધ તપાસીને સરસ ચર્ચા થયેલી જોવા મળે છે. તો ૧૪ લોક કથાઓના અંતે સંપાદિકાએ ' આ કથાઓ નિમિત્તે' શીર્ષક અંતર્ગત પોતાની સંઘર્ષ યાત્રા, આદિવાસીઓમાં વસવાટ અને તેમની સાથે પ્રેમ કેળવીને, તેમની પાસેથી કઢાવેલી વાતો, સ્ત્રી વિકાસ માટેની પ્રવૃત્તિઓ, તેમના જીવનમાં થયેલું પરિવર્તન અને વિકાસ, પોતાના લેખનનો પ્રારંભ, ડુંગરી ગરાસિયાઓનું જીવન ક્ષેત્ર, તેમના વડવાઓનું મૂળ સ્થાનક અને રાજાઓ સાથેનો સંબંધ. ડુંગરી ગરાસિયાઓનું રહેઠાણ, તેમનો મૂળ ધર્મ, ખ્રિસ્તી મિશનરીઓનું આદિવાસીઓ માટે શિક્ષણ- આરોગ્ય સેવા અને આર્થિક મદદ અને પોતાને સાંસ્કૃતિક શિબિરો નિમિત્તે આ સંગ્રહની કઈ કથા કોની પાસેથી કેવી રીતે મળી? તેની પણ માહિતી આપી છે. આમ, માહિતી દાતાઓ પાસે સાંભળેલી વાર્તા સામગ્રી આધારે શિષ્ટ- માન્ય ભાષામાં રજૂઆત, ડુંગરી ગરાસિયાઓના સામાજિક- સાંસ્કૃતિક જીવન સંદર્ભોની ચર્ચા- આ બધા જ પાસાની દ્રષ્ટિએ રાજકુમારી ફૂલવંતી મરિયા શ્રેસનું ડુંગરી ગરાસિયા કોમને કેન્દ્રમાં રાખીને સંપાદિત કરાયેલી લોકકથાઓનું મહત્વપૂર્ણ સંપાદન છે. સંપાદિકા

યુરોપિયન હોઈ મૂળ બોલીમાં લોકકથાઓ નથી મૂકી શક્યાં. છતાં આ ગ્રંથમાં પ્રસ્તાવનાથી માંડીને લોકકથાઓની રજૂઆત અને અંતે ડુંગરી ગરાસિયાઓ વિષયક હકીકતો, માહિતીદાતાઓનાં નામ-ઠામ, સેવાકીય સંઘર્ષ અને સંપાદકીય નિસ્ખત જોતાં આ ગ્રંથ શુદ્ધ અને શાસ્ત્રીય સંપાદનની છાપ અંકિત કરી જાય છે.

સંદર્ભસૂચિ:

૧) શ્રેસ મરિયા, 'રાજકુમારી ફૂલવંતી:ડુંગરી ગરાસિયા લોકકથાઓ'(લોકકથા સંગ્રહ),આર.આર.શેઠ પબ્લિકેશન, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૯.

૨) સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ.

કચ્છ જિલ્લામાં આવેલ સરહદ ડેરીના વિકાસ અંગેનો આર્થિક અભ્યાસ

Vyas Ipsa Rajesh Bhai

PhD Scholar

Department of Economics

Saurashtra University

સારાંશ

કચ્છ જિલ્લા ની પશુપાલકોની જીવાદોરી અને નિયમિત આવકનો પર્યાય બની ચુકેલા જિલ્લાની સૌથી મોટી સહકારી સંસ્થા શ્રી કચ્છ જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લી. “સરહદ ડેરી” દ્વારા વર્ષ 2022-23 ની તુલનામાં વર્ષ 2023-24 ના ટર્ન ઓવર માં 20% નો વધારો થયો છે. તેમજ દૂધ સંપાદન માં ગત વર્ષની તુલનામાં 15% નો વધારો થયો છે. ઊંટડીના દૂધમાં પણ ચાલુ વર્ષે 24 % નો દૂધ ઉત્પાદનમાં વધારો નોંધાયો છે. જે પુરવાર કરે છે કે ઊંટપાલકોના જીવનધોરણને ઊંચું લઈ જવામાં સરહદ ડેરી મહત્વનો ભાગ ભજવી રહી છે. સરહદ ડેરી અંતર્ગત 880 દૂધ મંડળીઓ કાર્યરત છે. જે પૈકી 79 મહિલા મંડળીઓ છે. જેમાં દૂધ સંપાદનની વાત કરવામાં આવે તો સંઘ સયોજિત દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ તેમજ મંડળ મારફતે દૈનિક સરેરાશ 3.84 લાખ લીટર દૂધ સંપાદિત કરેલ છે.

મુખ્ય શબ્દો

કચ્છ, ડેરી, ડેરી ઉદ્યોગ, સહકારી ડેરી, સરહદ ડેરી, દૂધ-ઉત્પાદન, ઊંટડીનું દૂધ

પ્રસ્તાવના

કચ્છ જિલ્લામાં દૂધની વિતરણ વ્યવસ્થા માટે સુઆયોજિત માળખું હોવું અત્યંત આવશ્યક છે. દૂધ એકત્રીકરણ અને વિતરણ વ્યવસ્થા દ્વારા પશુપાલકોને દૂધના પોષણક્ષમ ભાવ મળે. જેમાં ઉત્પાદકો માલિક હોય છે અને તેનું વ્યવસ્થાપન-સંચાલન વ્યવસાયિક કુશળ લોકોને સોંપવામાં આવ્યું છે. ખેતીવાડીની સાથે પશુપાલનનો વ્યવસાય પણ ખૂબ જ સારા સ્તરે વિકસ્યો છે. પાકનું ઉત્પાદન તો વરસાદ આધારિત હોય છે, જ્યારે દૂધનું ઉત્પાદન નિયમિત રહે છે અને ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો થયો છે. કચ્છમાં પશુપાલન વ્યવસાય ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરી રહ્યો છે. કચ્છના માલધારીઓનું જીવનધોરણ સુધારવામાં પશુપાલન ના વિકાસ દ્વારા આવકમાં થયેલ નોંધપાત્ર વધારો મહત્વનો હિસ્સો ધરાવે છે. ફક્ત દૂધ ઉત્પાદનની અંદાજિત આવક રૂ. 631 કરોડ જેટલી થવા પામેલ છે.

કચ્છમાં સરહદ ડેરીનો વિકાસ

શ્રી કચ્છ જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લિ. ની સ્થાપના 2009 ના વર્ષમાં કરવામાં આવેલ. જેનું ઉપનામ “ સરહદ ડેરી “ છે. સંઘના આઘ્ય સ્થાપક ચેરમેન શ્રી વલમજીભાઈ આર. હુંબલ (મિકેનિકલ ઈન્જિનિયર) જે અત્યાર સુધી સેવા આપી રહ્યા છે.

દૂધ સંઘની શરૂઆતમાં ફક્ત 1,500 લિટર પ્રતિદિન દૂધ એકત્રીકરણ કરતાં હતા જે વર્ષ 2022-23 માં 4.5 લાખ લિટર એકત્રીકરણ કરવામાં આવતું હતું. જે સરહદ ડેરીની ઝડપી પ્રગતિ દર્શાવે છે. સંઘની 2009 માં જ્યારે શરૂઆત થઈ ત્યારે 700 કુટુંબોને પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે રોજગારી મળતી હતી જે અત્યારે કુટુંબોની સંખ્યા વધીને 75,000 કરતાં પણ વધારે જોવા મળે છે. વર્ષ 2012 દરમિયાન ગામ લાખોદ મધ્યે આવેલ ખાનગી ડેરીનો પ્રોસેસિંગ પ્લાન્ટ ખરીદી અને 20 જાન્યુઆરી 2013 થી અમુલ દૂધનું પેકિંગ ચાલુ કરવામાં આવ્યું. જે પ્લાન્ટની શરૂઆતમાં દૈનિક કેપેસિટી 16,000 લિટર દૂધનું પ્રોસેસિંગ અને પેકિંગ ની હતી. જેમાં વધારો કરી અત્યારે એટલે કે, વર્ષ 2023-24 માં 6,00,000 લિટર પ્રતિદિન કરવામાં આવે છે.

ગ્રામીણ વિસ્તારમાંથી દૂધનું કલેક્શન કરી અને તેનું યોગ્ય માર્કેટીંગ વ્યવસ્થા સરહદ ડેરી દ્વારા ઊભી કરવામાં આવી છે. જેમાં ગુણવત્તાવાળા દૂધનું ઉત્પાદન વધારી અને લોકોને વધુને વધુ રોજગારીની તકોનું સર્જન કર્યું છે. દૂધનું યોગ્ય કલેક્શન, સ્પેરેજ અને ટ્રાન્સપોર્ટ ફેસિલિટી અને પ્રોસેસિંગ થવાથી દૂધની ગુણવત્તા સુધરતા દૂધ ઉત્પાદકોને સારા અને પોષણક્ષમ ભાવ મળતાં દૂધ ઉત્પાદકોનું આર્થિક અને સામાજિક સ્તર ઊંચું આવ્યું છે.

કચ્છમાં પશુઓની વિશાળ સંખ્યા અને માલધારીઓની દૂધ ઉત્પાદનની પ્રક્રિયાને ધ્યાનમાં લઈને રાજ્ય સરકારે અમૂલ ડેરીના સહયોગથી કચ્છમાં ફેટયુક્ત દૂધ લોકોને મળી રહે તેમજ માલધારીઓને પુરતા ભાવ મળતાં થાય તે માટે સરહદ ડેરીની રચના કરવામાં આવી છે. વર્તમાન સમયમાં કચ્છ જિલ્લામાં કુલ 619 મંડળીઓ કાર્યરત છે. સરહદ ડેરીના ઝડપી વિકાસ દ્વારા કચ્છમાં રોજગારીની તકો વધી છે, જેમાં મુખ્યત્વે મહિલાઓની રોજગારીમાં વધારો જોવા મળે છે. જેનાં પરિણામે મહિલાઓની, પશુપાલકોની, માલધારીઓની અને ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિમાં બદલાવ જોવા મળે છે. આથી જ કહેવાય છે કે, “ સફેદ રણમાં શ્વેત ક્રાંતિ “ થઈ છે.

સંશોધનના હેતુઓ

1. સરહદ ડેરીના દૂધ-ઉત્પાદનની માહિતી મેળવવી.

2. સરહદ ડેરી સાથે સંકળાયેલ દૂધ-ઉત્પાદક મંડળીઓની અને સભાસદોની માહિતી મેળવવી.

3. સરહદ ડેરી દ્વારા ઊંટડીના દૂધ-ઉત્પાદનની માહિતી મેળવવી.

સમય ગાળો

આ સાંસોધાન અભ્યાસનો સમય ગાળો વર્ષ 2010 થી 2023 દરમિયાન કચ્છ જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ “સરહદ ડેરી” નું કુલ દૂધ-ઉત્પાદન, તાલુકા પ્રમાણે દૂધ-ઉત્પાદક મંડળીઓ અને સભાસદોની સંખ્યા તથા ઊંટડીના દૂધનું ઉત્પાદન માહિતી દર્શાવવામાં આવી છે.

કાર્યક્ષેત્ર

આ સંશોધન અભ્યાસના કાર્યક્ષેત્રમાં સમગ્ર કચ્છ જિલ્લામાં સરહદ ડેરીનું દૂધ-ઉત્પાદન અને તેના કારણે પ્રાપ્ત થતી રોજગારીનું છેલ્લા 13 વર્ષની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે.

માહિતીનું એકત્રીકરણ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ગુજરાત સરકારસરહદ ડેરીની મુલાકાત લઈને તાલુકા પ્રમાણે દૂધ-ઉત્પાદક મંડળીઓ અને સભાસદોની સંખ્યાની પ્રાથમિક માહિતી મેળવવામાં આવી છે. તથા સરહદ ડેરી દ્વારા પ્રકાશિત થયેલા જુદા-જુદા અહેવાલો, પુસ્તકો, વેબસાઇટ, સર્વે વગેરેનો ઉપયોગ કરી ગૌણ માહિતીનું એકત્રીકરણ કરીને કરવામાં આવ્યું છે. આમ, પ્રાથમિક અને ગૌણ માહિતીના આધારે સંશોધન લેખ તૈયાર કરવામાં આવેલ છે.

માહિતીનું વિશ્લેષણ

કચ્છ જિલ્લામાં આવેલ સરહદ ડેરીની શરૂઆત થઈ ત્યારથી અત્યાર સુધીના દૂધ-ઉત્પાદનના આંકડાઓનો અહીં અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે.

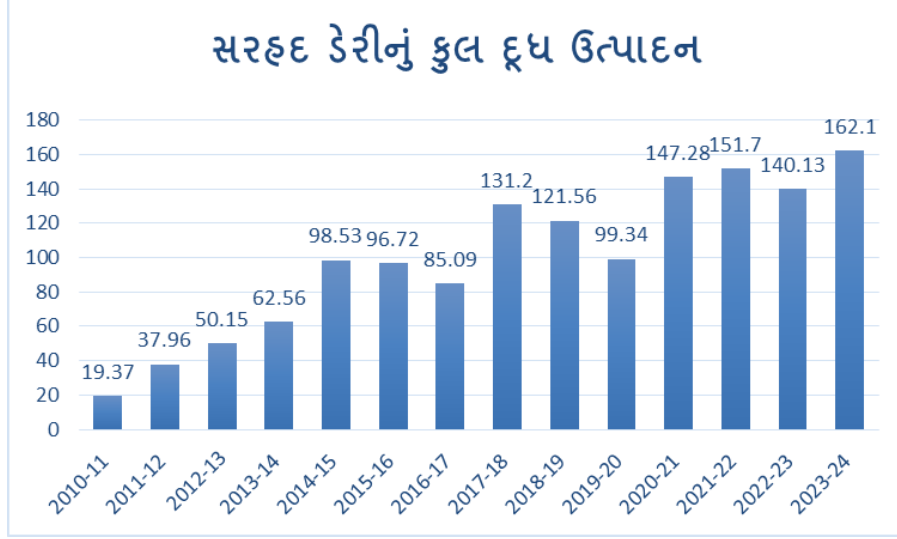
1. સરહદ ડેરીનું 2010-11 થી 2023-24 દરમિયાન દૂધ-ઉત્પાદનની માહિતી

ક્રમ	વર્ષ	દૂધ-ઉત્પાદન
1	2010-11	19371820
2	2011-12	37962525

3	2012-13	50152379
4	2013-14	62567379
5	2014-15	98536491
6	2015-16	96724567
7	2016-17	85091713
8	2017-18	131201634
9	2018-19	121569426
10	2019-20	99341915
11	2020-21	147284218
12	2021-22	151705673
13	2022-23	140134507
14	2023-24	162103383
	કુલ	1403747630

સ્ત્રોત :- સરહદ ડેરી (કચ્છ)

અર્થઘટન

- સરહદ ડેરીની શરૂઆત થઈ ત્યારે એટલે કે 2010-11 દરમિયાન 19.37 કરોડ લિટર દૂધ ઉત્પાદન થયેલ છે.
- વર્ષ 2023-24 દરમિયાન સૌથી વધુ દૂધ ઉત્પાદન 162.10 કરોડ લિટર દૂધ ઉત્પાદન થયેલ છે.
- વર્ષ 2010-11 થી 2023-24 દરમિયાન દૂધ-ઉત્પાદન દર વર્ષે વધારો-ઘટાડો જોવા મળે છે.

2. વર્ષ 2022-23 દરમિયાન તાલુકા પ્રમાણે સરહદ ડેરીની દૂધ-ઉત્પાદક મંડળીઓ અને સભાસદોની માહિતી.

ક્રમ	તાલુકાનું નામ	દૂધ-ઉત્પાદક મંડળીઓની સંખ્યા	સભાસદોની સંખ્યા
1	લખપત	114	6159
2	રાપર	107	11708
3	ભચાઉ	67	5004
4	અંજાર	52	4675
5	ભુજ	231	12909
6	નખત્રાણા	96	6861

7	અબડાસા	123	7707
8	માંડવી	93	8410
9	મુન્દ્રા	54	4575
10	ગાંધીધામ	3	150
	કુલ	940	68158

સ્ત્રોત :- સરહદ ડેરી

અર્થઘટન

- સરહદ ડેરીમાં 940 દૂધ-ઉત્પાદક મંડળીઓ અને 68158 સભાસદો છે.
- કચ્છ જિલ્લાના ભુજ તાલુકામાં સૌથી વધુ દૂધ-ઉત્પાદક મંડળીઓ (231) અને સભાસદોની (12909) સંખ્યા છે.
- ગાંધીધામ તાલુકામાં સૌથી ઓછી 3 જેટલી દૂધ-ઉત્પાદક મંડળીઓ અને 150 સભાસદો સરહદ ડેરી સાથે સંકડાયેલ છે.

3. વર્ષ 2023 દરમિયાન ઊંટડીના દૂધ-ઉત્પાદનની માહિતી

ક્રમ	માસ	ઊંટડીનું દૂધ (કિલોમાં)
1	એપ્રિલ	1,40,600
2	મે	1,53,494
3	જૂન	1,31,645
4	જુલાઈ	1,17,689
5	ઓગસ્ટ	1,39,420
6	સપ્ટેમ્બર	1,11,469
7	ઓક્ટોબર	1,31,789

8	નવેમ્બર	1,38,439
9	ડિસેમ્બર	1,29,870
10	જાન્યુઆરી	1,11,789
11	ફેબ્રુઆરી	1,14,810
12	માર્ચ	1,30,372
	કુલ	15,51,386

સ્ત્રોત :- સરહદ ડેરીનો 14મો વાર્ષિક અહેવાલ 2022-23

અર્થઘટન

- સરહદ ડેરી દ્વારા વર્ષ 2023 દરમિયાન 15,51,386 કિ.ગ્રા. ઊંટડીના દૂધ-ઉત્પાદન કરવામાં આવ્યું છે.
- વર્ષ પ્રમે દૂધ-ઉત્પાદનમાં વધારો ઘટાડો જોવા મળે છે.
- સપ્ટેમ્બર મહિના માં સૌથી ઓછું દૂધ-ઉત્પાદન (1,11,169) કિ.ગ્રા. થયું છે.
- મે મહિનામાં સૌથી વધુ દૂધ-ઉત્પાદન (1,53,494) કિ.ગ્રા. થયું છે.

અભ્યાસના તારણો

- કચ્છ જિલ્લામાં આવેલ સરહદ ડેરીની શરૂઆત થઈ ત્યારથી અત્યાર સુધી દૂધ-ઉત્પાદનમાં દર વર્ષે સતત વધારો થયેલો જોવા મળે છે.
- કચ્છ જિલ્લાના તાલુકા પ્રમાણે દૂધ-ઉત્પાદક મંડળીઓ વિવિધતા જોવા મળે છે ભુજ,લખપત, રાપર,અબડાસા તાલુકામાં દૂધ-ઉત્પાદક મંડળીઓની સંખ્યા વધારે છે જ્યારે ગાંધીધામ,અંજાર,મુંદ્રા અને ભચાઉમાં તેની સંખ્યા ઓછી જોવા મળે છે.
- તેવી જ રીતે સભાસદોની સંખ્યામાં પણ તફાવત જોવા મળે છે રાપર, ભુજ,માંડવી,અને લખપત તાલુકામાં વધારે સભાસદો સરહદ ડેરી સાથે સંકળાયેલા છે. જ્યારે ગાંધીધામ,ભચાઉ અને મુંદ્રા તાલુકામાં સભાસદોની સંખ્યા ઓછી છે.
- સરહદ ડેરી દ્વારા વર્ષ 2017 થી ઊંટડીના દૂધનું ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે જે ભારતમાં એક માત્ર ડેરી સરહદ ડેરી દ્વારા કરવામાં આવે છે વર્ષ 2023 દરમિયાન 15 લાખ કિ.ગ્રા. દૂધ-ઉત્પાદન કરવામાં આવ્યું હતું.

સંદર્ભ સૂચિ

1. નિલેષ માકાણી (2015) “કચ્છ જીલ્લામાં આવેલ સરહદ ડેરીના વિકાસ દ્વારા મહિલા સશક્તિકરણ.”
2. સરહદ ડેરીના વાર્ષિક અહેવાલો
3. સરહદ ડેરી -અંજાર
4. <https://www.wikipedia.org>

ભારતમાં સુક્ષ્મ, લઘુ અને મધ્યમ ઉદ્યોગોનો વિકાસ

ડૉ. વિજય એન. ગાગિયા

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક, અર્થશાસ્ત્ર

ડી.કે.વી. આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ જામનગર

પ્રસ્તાવના

માઇક્રો અને સ્મોલ એન્ટરપ્રાઇઝ (MSEs) ને વૈશ્વિક સ્તરે આર્થિક વૃદ્ધિ અને સમાન વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે એન્જિન તરીકે માન્ય કરવામાં આવ્યા છે. MSEs મોટાભાગના અર્થતંત્રોમાં કુલ ઉદ્યોગોનું 90% થી વધુ છે અને આનો શ્રેય સૌથી વધુ રોજગાર વૃદ્ધિ દર અને ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન અને નિકાસના મોટા હિસ્સા માટે આપવામાં આવે છે. માઇક્રો, સ્મોલ અને મીડીયમ એન્ટરપ્રાઇઝને કેટલાક દેશોમાં સ્મોલ અને મીડીયમ એન્ટરપ્રાઇઝ અથવા SMEs તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે, અને સ્મોલ અને મીડીયમ સાઈઝ બિઝનેસ અથવા SMBs તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. SMEsનું સંક્ષેપ ખાસ કરીને યુરોપિયન યુનિયન અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાં, જેમ કે વર્લ્ડ બેન્ક, યુનાઇટેડ નેશન્સ અને વર્લ્ડ ટ્રેડ ઓર્ગેનાઇઝેશનમાં સામાન્ય રીતે વપરાય છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા (USA) માં મુખ્યત્વે SMBs ટર્મનો ઉપયોગ થાય છે. યુરોપિયન યુનિયન અને USA માં SMBs એ તેવી કંપનીઓ છે જેઓના કર્મચારીઓની સંખ્યા અથવા ટર્નઓવર ચોક્કસ મર્યાદા નીચે હોય છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં, સ્મોલ, મીડીયમ અને માઇક્રો એન્ટરપ્રાઇઝ માટે MSME ટર્મનો ઉપયોગ થાય છે. આફ્રિકા ના અન્ય વિસ્તારોમાં તેઓ માઇક્રો, સ્મોલ અને મીડીયમ એન્ટરપ્રાઇઝ માટે MSME નો ઉપયોગ કરે છે.

1. ભારતીય સંદર્ભ

ભારતમાં આ ક્ષેત્રને સામાન્ય રીતે માઇક્રો, સ્મોલ અને મીડીયમ એન્ટરપ્રાઇઝ (MSMEs) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. MSMEs દેશની સમગ્ર ઔદ્યોગિક અર્થવ્યવસ્થા માટે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. છેલ્લા કેટલાક વર્ષોમાં MSME ક્ષેત્રે, સમગ્ર ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રની તુલનામાં સતત ઊંચો વૃદ્ધિ દર નોંધાયો છે. આ ક્ષેત્રનો મુખ્ય ફાયદો એ છે કે તે ઓછા મૂડી ખર્ચે વધુ નોકરીઓનું સર્જન કરે છે.

2. સુક્ષ્મ, લઘુ અને મધ્યમ ઉદ્યોગોની વ્યાખ્યા

માઇક્રો, સ્મોલ અને મીડીયમ એન્ટરપ્રાઇઝ વિકાસ (MSMED) અધિનિયમ, 2006 અનુસાર, માઇક્રો, સ્મોલ અને મીડીયમ એન્ટરપ્રાઇઝ (MSME) બે વર્ગોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવ્યા છે:

1. વિનિર્માણ ઉદ્યોગ,
2. સેવા ઉદ્યોગ.

1.વિનિર્માણ ઉદ્યોગ

વિનિર્માણ ઉદ્યોગ તે માલના ઉત્પાદન અથવા ઉત્પાદનમાં સંલગ્ન હોય છે, જે તે ઉદ્યોગોને લગતું હોય છે જેનો ઉલ્લેખ ઇંડસ્ટ્રીઝ (વિકાસ અને નિયમન) અધિનિયમ, 1951ની પ્રથમ સૂચિમાં કરવામાં આવ્યો છે, અથવા અંતિમ ઉત્પાદનને અલગ નામ, લક્ષણ અથવા ઉપયોગ માટે મૂલ્ય વધારો કરવાની પ્રક્રિયામાં પ્લાન્ટ અને મશીનરીનો ઉપયોગ કરે છે. મેન્યુફેક્ચરિંગ એન્ટરપ્રાઇઝ પ્લાન્ટ અને મશીનરીમાં કરાયેલા મૂડી રોકાણના આધારે વ્યાખ્યાયિત થાય છે.

2.સેવા ઉદ્યોગ

સેવા ઉદ્યોગ જે સેવાઓ પ્રદાન કરવામાં સંલગ્ન હોય છે અને તેને સાધનોમાં કરાયેલા મૂડી રોકાણના આધારે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે.

મેન્યુફેક્ચરિંગ/સર્વિસ એન્ટરપ્રાઇઝ માટે પ્લાન્ટ અને મશીનરી/સાધનોમાં મૂડી રોકાણની મર્યાદા સૂચિત છે.

વિનિર્માણ ઉદ્યોગ (ટેબલ-૧)

ઉદ્યોગ	પ્લાન્ટ માં રોકાણ અને યંત્ર
સુક્ષ્મ ઉદ્યોગ	૨૫ લાખ રૂપિયા કરતા વધુ નહીં
લઘુ ઉદ્યોગ	૨૫ લાખ રૂપિયા કરતા વધુ પરંતુ ૫ કરોડ રૂપિયા કરતા ઓછું
મધ્યમ ઉદ્યોગ	૫ કરોડ રૂપિયા કરતા વધુ પરંતુ ૧૦ કરોડ થી વધારે નહીં

સેવા ક્ષેત્ર (ટેબલ-૨)

ઉદ્યોગ	સાધનોમાં રોકાણ
સુક્ષ્મ ઉદ્યોગ	૧૦ લાખથી વધુ નહીં

લઘુ ઉદ્યોગ	૧૦ લાખથી વધુ પરંતુ બે કરોડ રૂપિયાથી વધુ નહી
મધ્યમ ઉદ્યોગ	બે કરોડ રૂપિયાથી વધુ પરંતુ ૫ કરોડથી ઓછું

3.The New MSME Definition (2020)

મે 2020માં જાહેર કરાયેલી નવી MSME વ્યાખ્યા અનુસાર, મૂડી રોકાણની મર્યાદા ઊંચી કરી દેવામાં આવી છે અને ટર્નઓવરનું નવું માપદંડ ઉમેરવામાં આવ્યું છે. હવે મેન્યુફેક્ચરિંગ અને સર્વિસ સેક્ટર વચ્ચેનો ફરક દૂર કરવામાં આવ્યો છે.

હવે,

- માઇક્રો એન્ટરપ્રાઇઝ તે છે, જેમાં રૂ. 1 કરોડ સુધીનું રોકાણ છે અને રૂ. 5 કરોડથી ઓછો ટર્નઓવર છે.
- સ્મોલ એન્ટરપ્રાઇઝમાં રૂ. 10 કરોડ સુધીનું રોકાણ છે અને રૂ. 50 કરોડ સુધીનો ટર્નઓવર છે.
- મીડીયમ એન્ટરપ્રાઇઝમાં રૂ. 20 કરોડ સુધીનું રોકાણ છે અને રૂ. 100 કરોડથી ઓછી ટર્નઓવર છે.

MSMEની પુનઃ વર્ગીકૃત કરેલ વ્યાખ્યા (ટેબલ 3)

રોકાણ અને વાર્ષિક ટર્નઓવરની દ્રષ્ટીએ સંયુક્ત માનક			
વર્ગીકરણ	સુક્ષ્મ	લઘુ	મધ્યમ
વિનિર્માણ અને સેવા	રોકાણ < રૂ. ૧ કરોડ અને ટર્નઓવર < રૂ. ૫ કરોડ	રોકાણ < રૂ. ૧૦ કરોડ અને ટર્નઓવર < રૂ. ૫૦ કરોડ	રોકાણ < રૂ. ૨૦ કરોડ અને ટર્નઓવર < રૂ. ૧૦૦ કરોડ

4.MSMEની પુનઃ વર્ગીકૃત કરેલ વ્યાખ્યાના કારણે નીચેના લાભો પ્રાપ્ત થયાં છે.

નવા વર્ગીકરણ અથવા પ્રસ્તાવિત પુનર્વર્ગીકરણ મુજબ, પ્લાન્ટ અને મશીનરીમાં કરાયેલા રોકાણની તપાસ માટે વારંવાર નિરીક્ષણની જરૂર નહીં રહે. MSME ના કામગીરી પારદર્શક, ભેદભાવ વિના, અને વાસ્તવિક બને છે.

- ઓડિટિંગમાં ઘટાડો: MSME એકમો પર વારંવાર નિરીક્ષણની જરૂર ન હોવાથી તેઓ તેમના કાર્યમાં વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકશે.

- વધારાની પારદર્શિતા: ટર્નઓવર અને મૂડી રોકાણના માપદંડોથી સ્પષ્ટ અને પારદર્શક વ્યવસાયિક માળખું બનશે.
- અસમાન વ્યવહારની અટકાવણી: મેન્યુફેક્ચરિંગ અને સર્વિસ સેક્ટર વચ્ચેનો ભેદ દૂર કરી, એકમો વચ્ચે સમાનતા રહેશે.
- વિકાસ માટે પ્રોત્સાહન: નવી મર્યાદાઓ સત્તાવાર રીતે નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગોને મોટા પ્રમાણમાં વિસ્તરણ કરવા અને ઝડપથી નવો દરજ્જો મેળવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે.

5.ભારતમાં MSMEનો વિકાસ અને દેખાવ

1.MSMEનો GDP માં ફાળો

માઇક્રો, સ્મોલ અને મીડીયમ એન્ટરપ્રાઇઝ (MSMEs) વેપારના નવીનતાના માધ્યમ દ્વારા સાહસિક પ્રયત્નોમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપે છે. MSMEs અર્થતંત્રના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પોતાના ડોમેનને વિસ્તારી રહ્યા છે, જે દેશીય અને વૈશ્વિક બજારોની માંગોને પૂર્ણ કરવા માટે વિવિધ શ્રેણીના ઉત્પાદનો અને સેવાઓનું ઉત્પાદન કરે છે. સેન્ટ્રલ સ્ટેટિસ્ટિક્સ ઓફિસ (CSO), આંકડા અને કાર્યક્રમ અમલ વિભાગના આંકડા અનુસાર, વર્ષ 2014-15 થી 2018-19 સુધી દેશના કુલ મૂલ્યવર્ધન (GVA) અને સમકાલિન ભાવો પર કુલ સ્થાનિક ઉત્પાદન (GDP) માં MSME ક્ષેત્રનું યોગદાન નીચે આપેલ છે:

GDP માં ફાળો (ટેબલ ૪)

ચાલુ કિંમતે આંકડાઓ (કરોડમાં)						
વર્ષ	કુલ MSME GVA	વૃદ્ધિ (%)	કુલ GVA	MSME GVAનો ફાળો (%)	સમગ્ર ભારતનું GDP	ભારતના GDP માં MSMEનો ફાળો
2014-15	3658196	-	11504279	31.80	12467959	29.34
2015-16	4059660	10.97	12574499	32.28	13771874	29.48
2016-17	4502129	10.90	13965200	32.24	15391669	29.25

2017-18	5086493	12.98	15513122	32.79	17098304	29.75
2018-19	5741765	12.88	17139962	33.50	18971237	30.27

(સ્ત્રોત- MSME વાર્ષિક અહેવાલ ૨૦૨૦-૨૧)

2. Estimated Number of MSMEs in the Country

ભારતમાં MSMEs વિશાળ રોજગારી તક પૂરી પાડવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે, ખાસ કરીને મોટી ઉદ્યોગોની તુલનામાં ઓછા મૂડી ખર્ચે. આ સાથે, ગ્રામીણ અને બિનવિકસિત વિસ્તારોમાં ઔદ્યોગિકીકરણના માધ્યમથી, MSMEs પ્રાદેશિક અસંતુલનને ઘટાડવામાં, રાષ્ટ્રીય આવક અને સંપત્તિના સમાન વિતરણને સુનિશ્ચિત કરવામાં યોગદાન આપે છે. રાષ્ટ્રીય નમૂના સર્વેક્ષણ (NSS) 73 માં રાઉન્ડ, જે નેશનલ સેમ્પલ સર્વે ઓફિસ, આંકડા અને કાર્યક્રમ અમલ મંત્રાલય દ્વારા 2015-16 દરમિયાન કરવામાં આવ્યો હતો, મુજબ, 633.88 લાખ બિન-કૃષિ MSMEs દેશના વિવિધ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલા હતા. (196.65 લાખ ઉત્પાદન ક્ષેત્રમાં, 0.03 લાખ નોન-કેપિટલ ઇલેક્ટ્રીસિટી જનરેશન અને ટ્રાન્સમિશનમાં, 230.35 લાખ વેપારમાં, અને 206.85 લાખ અન્ય સેવાઓમાં).

આ આંકડાઓએ ફેક્ટરીઝ એક્ટ, 1948ની ધારા 2m(i) અને 2m(ii), કંપનીઝ એક્ટ, 1956, અને નેશનલ ઇન્ડસ્ટ્રિયલ ક્લાસિફિકેશન (NIC) 2008ના ધારા F હેઠળ આવતી બાંધકામ પ્રવૃત્તિઓ હેઠળ નોંધાયેલા MSMEsને છોડીને ઉપલબ્ધ MSMEs દર્શાવ્યાં છે.

3. MSMEની અંદાજીત સંખ્યા (પ્રવૃત્તિ વાઈઝ)

MSMEની અંદાજીત સંખ્યા (પ્રવૃત્તિ વાઈઝ ટેબલ ૫)

પ્રવૃત્તિની કક્ષા	MSMEની અંદાજીત સંખ્યા (લાખ માં)			હિસ્સો (%)
	ગ્રામીણ	શહેરી	કુલ	
વિનિર્માણ	114.14	82.50	196.65	31
ઇલેક્ટ્રીસિટી	0.03	0.01	0.03	0
વ્યાપાર	108.71	121.64	230.35	36
અન્ય સેવા	102.00	104.85	206.85	33
કુલ	324.88	309.00	633.88	100

(સ્ત્રોત- MSME વાર્ષિક અહેવાલ ૨૦૨૦-

૨૧)

4. ઉદ્યોગોના પ્રકારના આધારે MSMEની વહેંચણી

MSMEsમાં માઇક્રો, સ્મોલ અને મીડીયમ સેગમેન્ટની કુલ સંખ્યા માંગી અનુસાર વિતરણ નીચેની ટેબલમાં દર્શાવેલ છે:

ઉદ્યોગોના પ્રકારના આધારે MSMEની વહેંચણી (ટેબલ ૬)

વર્ષ	સુક્ષ્મ	લઘુ	મધ્યમ	કુલ
2007-08	153110	16730	467	172703.00
2008-09	170262	18792	702	193026.00
2009-10	185180	23870	1409	213206.00
2010-11	205112	29125	1263	238429.00
2011-12	242539	34225	2949	282428.00
2012-13	275867	41502	5449	322818.00
2013-14	296526	59127	7338	362991.00
2014-15	346206	70933	8219	425358.00
સરેરાશ	234350	36788	3475	276370
CAGR ²	10.74%	19.79%	43.12%	11.93%

(Source: Annual Report, 2016-17 & Zanjurne Priyadarshani, 2018)

5. સુક્ષ્મ, લઘુ અને મધ્યમ કાદના ઉદ્યોગોનો સરેરાશ વિકાસ

માઇક્રો, સ્મોલ, અને મીડીયમ એન્ટરપ્રાઇઝના સરેરાશ વૃદ્ધિ દર અનુક્રમણિકા પ્રમાણે છે:

- માઇક્રો એન્ટરપ્રાઇઝ: 2,34,350
- સ્મોલ એન્ટરપ્રાઇઝ: 36,788
- મીડીયમ એન્ટરપ્રાઇઝ: 3,475 કુલ સરેરાશ વૃદ્ધિ દર 11.93% નોંધાયો હતો.

મીડીયમ એન્ટરપ્રાઇઝમાં સર્વોચ્ચ વૃદ્ધિ નોંધાઈ છે, જે 43.12% છે. 2014-15ના વર્ષના અંતે,

2,34,350 માઇક્રો એન્ટરપ્રાઇઝ હતી, જેમાં 10.74%નું વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર નોંધાયું હતું

6. એન્ટરપ્રાઇઝના પ્રકાર અનુસાર MSMEનું વિતરણ (રાષ્ટ્રીય નમૂના સર્વે (NSS) 73 મા રાઉન્ડ)

અંદાજિત 630.52 લાખ એન્ટરપ્રાઇઝ ધરાવતો માઇક્રો સેક્ટર કુલ MSMEsના 99% કરતા વધુ છે. સ્મોલ સેક્ટર, જેમાં 3.31 લાખ MSMEs છે, કુલ MSMEsના 0.52% માટે જવાબદાર છે, અને મીડીયમ સેક્ટર, જેમાં 0.05 લાખ MSMEs છે, એ કુલ MSMEsના 0.01% માટે જવાબદાર છે.

કુલ અંદાજિત 633.88 લાખ MSMEsમાંથી, 324.88 લાખ MSMEs (51.25%) ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં છે, અને 309 લાખ MSMEs (48.75%) શહેરી વિસ્તારોમાં છે.

ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારોમાં એન્ટરપ્રાઇઝનું વિતરણ દર્શાવે છે. (ટેબલ ૭)

ક્ષેત્ર	સુક્ષ્મ	લઘુ	મધ્યમ	કુલ	હિસ્સો (%)
ગ્રામીણ	324.09	0.78	0.01	324.88	51
શહેરી	306.43	2.53	0.04	309.00	49
બધા	630.52	3.31	0.05	633.88	100

(સ્ત્રોત- MSME વાર્ષિક અહેવાલ ૨૦૨૦-૨૧)

7. MSMEsમાં રોજગારીનું સર્જન

MSMEsએ નવી રોજગાર તકોના સર્જનમાં મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે. ઉદ્યોગોની સંખ્યા અને રોજગારીમાં આશરે 12% વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર નોંધાયો છે. 2001 થી 2012 દરમિયાનનો વૃદ્ધિ દર લગભગ 14% રહ્યો છે

MSMEsમાં રોજગારીનું સર્જન (ટેબલ ૮)

વર્ષ	કુલ ચાલુ ઉદ્યોગો (લાખ માં)	રોજગારી (લાખ માં)
2007-08	377.36	842.00
2008-09	393.70	880.84
2009-10	410.80	921.79
2010-11	428.73	965.15
2011-12	447.66	1,011.80
2012-13	467.56	1,061.52
2013-14	488.46	1,114.29
2014-15	510.57	1,171.32

(Source-Charkha SL, Shah B.,2021) Employment Generation (National Sample Survey (NSS) 73rd round)

સુક્ષ્મ ક્ષેત્રમાં 630.52 લાખ અંદાજિત ઉદ્યોગો 1076.19 લાખ લોકોને રોજગારી પ્રદાન કરી છે, જે સમગ્ર ક્ષેત્રમાં લગભગ 97% કુલ રોજગારીનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. લઘુ ક્ષેત્રમાં 3.31 લાખ અને મધ્યમ ક્ષેત્રમાં 0.05 લાખ અંદાજિત MSMEsએ રોજગારીની 31.95 લાખ (2.88%) અને 1.75 લાખ (0.16%) લોકોને રોજગારી પ્રદાન કરી છે,

ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારોમાં એન્ટરપ્રાઇઝના પ્રકાર અનુસાર રોજગારીનું વિતરણ (લાખમાં)

(ટેબલ ૯)

ક્ષેત્ર	સુક્ષ્મ	લઘુ	મધ્યમ	કુલ	હિસ્સો(%)
ગ્રામીણ	489.30	7.88	0.60	497.78	45
શહેરી	586.88	24.06	1.16	612.10	55
બધા	1076.19	31.95	1.75	1109.89	100

(સ્ત્રોત- MSME વાર્ષિક અહેવાલ ૨૦૨૦-૨૧)

સારાંશ

ભારતમાં MSME રોજગારી સર્જનની દ્રષ્ટીએ એક અનેરું મહત્વ ધરાવે છે. આ ઉદ્યોગોનો જેટલો વિકાસ થશે તેટલો રોજગારીમાં વધારો થશે અને તેના કારણે લોકોના જીવન ધોરણમાં પણ સુધારો થશે, બીજું કે આ ઉદ્યોગો ઓછી મૂડી ની જરૂર પડતી હોવાથી વિકાસશીલ દેશોમાં જ્યાં શ્રમનો પુરવઠો વધારે હોવાના કારણે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં પણ સરળતાથી ચલાવી શકાય છે. હળવી સ્કીલ અથવા નહીવત આવડત ધરાવતા લોકોને પણ સરળતાથી કામ મળી રહે છે. MSME ના કારણે લોકલ સંશાધનોનો પણ ઇષ્ટ ઉપયોગ કરી શકાય છે. મોટા ઉદ્યોગોની જેમ સાધનોની આયાત વિદેશમાંથી કરવની જરૂર રહેતી નથી. તેમજ વિકેન્દ્રીકરણ અને આવકની સમાન વહેંચણી માટે MSME ઉદ્યોગ ખુબ જ ઉપયોગી છે. શ્રમિકોને ગતિશીલતા ની જરૂર ઓછી રહે છે. જેટલા મોટા પ્રમાણમાં MSME ક્ષેત્રનો વિકાસ થશે તેટલા મોટા પ્રમાણમાં મોટા ઉદ્યોગોને સરળતાથી જરૂરી કાચો માલ અને જરૂરી વસ્તુ તથા સેવા મળી રહે છે. MSME ક્ષેત્રનો સૌથી મોટો એક ફાયદો એ પણ છે કે ભારતમાં કૃષિ ક્ષેત્ર પરનું ભારણ ઓછું કરવામાં મદદરૂપ થશે. જેના કારણે રોજગારીના ના વધારા સાથે ભારત ની રાષ્ટ્રીય આવકમાં પણ વધારો કરી શકાય છે. સરકારે MSME ક્ષેત્રના વિકાસ માટે જરૂરિયાત મુજબ ફેરફારો કાર્ય અને તેનો વિકાસ થાય તેવા પ્રયાસ કાર્ય છે. મે ૨૦૨૦ માં પણ આવો એક સુધારો કરવામાં આવ્યો અને ઉદ્યમ પોર્ટલ ને પણ લોન્ચ કરવામાં આવ્યું છે. તેમ છતાં MSME ક્ષેત્રના ઘણા બધા પ્રશ્નો છે જો તેને દુર કરવા પર ધ્યાન આપવમાં આવે તો આ ઉદ્યોગો સાચી રીતે દેશના આર્થિક વિકાસનું એન્જીન બની શકે છે. તે માટે સહિયારા પ્રયાસ કરવા જ રહ્યા.

સંદર્ભ :-

1. Report of the Expert Committee on Micro, Small and Medium Enterprises available on [MSMES24062019465CF8CB30594AC29A7A010E8A2A034C.PDF](https://www.rbi.org.in/MSMES24062019465CF8CB30594AC29A7A010E8A2A034C.PDF) (rbi.org.in)
2. Micro, Small and Medium Enterprises: Challenges and Way Forward Address by ShriShaktikanta Das, Governor, Reserve Bank of India at the 15th ASSOCHAM

Annual Banking Summit, March 6, 2020

3. Ali, Anis & Husain, Firoz. (2014). MSME'S IN INDIA: PROBLEMS, SOLUTIONS AND PROSPECTUS IN PRESENT SCENARIO. 5. 109-115. Available on [\(PDF\) MSME'S IN INDIA: PROBLEMS, SOLUTIONS AND PROSPECTUS IN PRESENT SCENARIO \(researchgate.net\)](#)
4. The Impact of GST & Demonetization on the MSME Sector, [The Impact of GST & Demonetization on the MSME Sector | D&B India \(dnb.co.in\)](#)
5. Standing Committee Report: Impact of COVID-19 Pandemic on MSME Sector, available on https://prsindia.org/files/policy/policy_committee_reports/SCR_Summary_MSME.pdf
6. <https://www.bajajfinserv.in/insights/what-is-msme-and-impact-on-the-indian-economy#:~:text=MSMEs%20contribute%20more%20than%2029,crore%20in%20the%20coming%20years.>
7. Importance of Small Scale Industries in the Economic Development of India, by Subrahmanya K C & Pavan K U-INDIAN JOURNAL OF APPLIED RESEARCH
8. वर्षा अहेवाल 2020-21, MSME मंत्रालय, भारत सरकार
9. ध मिन्ट, 20-08-2020 समाचार पत्र
10. Growth and Future Prospects of MSME in India- Priyadarshani Za

“दुष्यंत कुमार की गज़ल : आम आदमी की आवाज”

गढ़वी वसंतकुमार भगवानदास

एम.ए. , बी.एड.

प्रधानाचार्य

होडका उतरबुनियादी हाईस्कूल

पी.एचडी. शोधार्थी

क्रांतिगुरु श्यामजी कृष्णवर्मा कच्छ विश्वविद्यालय – भुज(कच्छ)

गज़ल एक अरबी साहित्य काव्यविधा है, जिसकी उत्पत्ति ७वीं शताब्दी के आसपास मानी जाती है। गज़ल शब्द 'मुगाज़ेलत' और 'तेगज़ज़लु' पर से आया है। जिसमें मुगाज़ेलत का अर्थ 'अपरणित युवती से प्रेम की बातचीत करना' तथा तेगज़ज़लु का अर्थ 'प्रेम का रंग' होता है। इस प्रकार हम गज़ल शब्द का अर्थ कह सकते हैं – “औरतों से प्रेमभरी बातें करना”। गज़ल के संबंध में 'नालंदा विशाल शब्दसागर' में यह उल्लेख मिलता है कि “फारसी और उर्दू में शृंगार रस की कविता”।

शेर,मिसरा,मत्ला,मक्ता,काफिया,रदीफ आदि गज़ल के महत्वपूर्ण अंग हैं। गज़ल शेरों से बनती है। शेर का अर्थ है – 'बाल या केश'। नारी के सौंदर्य का आधार केश है, उसी तरह गज़ल का सौंदर्य शेर पर निर्भर है। प्रत्येक शेर में दो पंक्तियाँ होती हैं। शेर की हर पंक्ति को 'मिसरा' कहते हैं। शेर के पहले मिसरे को 'मिसर-ए-ऊला' और दूसरे मिसरे को 'मिसरे-ए-सानी' कहते हैं। गज़ल के पहले शेर को 'मत्ला' और आखरी शेर को 'मक्ता' कहते हैं। मक्ते में शायर अपने तखल्लुस यानी उपनाम का प्रयोग करता है। काफिया का अर्थ है - 'बार-बार', इसका प्रयोग तुक मिलाने की दृष्टि से किया जाता है। रदीफ का अर्थ है - 'पीछे-पीछे चलनेवाली', जो काफिये के पीछे दोहराया जाता है। उदा.

“देख, दहलीज से काई नहीं जाने वाली,

ये खतरनाक सचाई नहीं जाने वाली ।” ?

जिसमें काई,आई(सच्चाई) शब्दों काफिया है और नहीं जाने वाली रदीफ है।

हिन्दी गज़ल की विकास परंपरा को अमीर खुसरो से ही मानना समीचीन होगा, क्योंकि मुघल दरबार में राजकवि खुसरो ने हिन्दुस्तान में गज़ल की बुनियाद रखी। इसके बाद कवियों ने अपनी लेखनी इस विद्या में चलाई। जिसमें शमशेर बहादुरसिंह, अदम गौडवी, गोपालदास नीरज, विश्वनाथ, त्रिलोचन, शेरगंज गर्ग, दुष्यंत कुमार आदि। जिसमें से दुष्यंत कुमार का योगदान सराहनीय है। इसकी गज़लें सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, आध्यात्मिक, प्रशासनिक क्षेत्र की परिपाटी को यथार्थ रूप से चित्रित करती हैं, जो जुल्म और अत्याचार की केद में बंधे जनता की आवाज हैं।

साठोतरी कविता के प्रमुख कवि दुष्यंत कुमार का जन्म २७ सितम्बर, १९३१ को उत्तरप्रदेश के बिजनौर जिले के नवादा गाँव में हुआ था। उन्होंने साहित्य के हरेक क्षेत्र में अपनी लेखनी चलाई है। 'एक कंठ विषपायी' उनका एकमात्र गीतिनाट्य है जो बहुचर्चित है। 'सूर्य का स्वागत', 'आवाजों के घेरे', 'जलते हुए वन का वसंत' उनके काव्यसंग्रह हैं। 'छोटे-छोटे सवाल', 'आँगन में एक वृक्ष', 'दुहरी जिंदगी' उनके उपन्यास हैं। 'और मसीहा मर गया' (नाटक), 'मन के कोण' (लघुकथाएँ) और 'साये में धूप' (गज़ल संग्रह) उनकी कृतियाँ हैं। उनका गज़ल संग्रह एकमात्र ऐसी कृति है – जिसके द्वारा दुष्यंत कुमार को बहुमूल्य सफलता मिली ऐसा कहे तो भी अतिशयोक्ति नहीं है।

दुष्यंत कुमार रचित 'साये में धूप' प्रसिद्ध गज़ल संग्रह है। यह उस दौर की रचना है, जब देश तो आजाद हुआ था लेकिन देश की जनता राजनीति, आर्थिक, सामाजिक, अध्यात्मिक क्षेत्र के जुल्म में केद थी। इसकी गज़लें आम आदमी के पीड़ा की पीड़न, दुःख के आँसू और अत्याचारों की चोट बयान कर रही हैं। शासन व्यवस्था में फैली पंगुता और भ्रष्टाचार में केद जनता की छटपटाहट को व्यक्त करती है। उनकी गज़लें आम आदमी की आवाज बनकर उन पर हो रहे जुल्म के खिलाफ विद्रोह का भाव अभिव्यक्त करती हैं।

'कहाँ तो तय था चिरागाँ हर एक घर के लिए' गज़ल में कवि ने राजनीति पर करारा व्यंग्य किया है। राजनेता चुनाव आने से पहले जनता को बड़े-बड़े सब्जबाग दिखाते हैं, लेकिन जब चुनाव जीत जाये तब यही उनका खुन चुस लेते हैं। जनता को मिलनेवाली सहाय भी उन्तक पहुंचने से पहले जनता की सेवा करनेवाले राजनेताओं की तिजोरी में केद हो जाती है। उसके खिलाफ आवाज उठाने से उनको फुलों की तरह कुचल दिया जाता है। जिससे शोषित जनता मजबूरी में मर-मर के जीवन जी लेंगी किन्तु भ्रष्टाचार का विरोध करने से कतराती है। उनके पास वस्त्र न हो तो वह अपने पांव से जिस्म ढंक लेंगे, अपने अधिकार की मांग नहीं करेगी।

“न हो कमीज़ तो पाँवों से पेट ढँक लेंगे,

ये लोग कितने मुनासिब हैं, इस सफ़र के लिए।” २

“कैसे मंजर सामने आने लगे हैं” गज़ल में कविने पुरानी खोखली जीर्ण-शीर्ण परंपराओं के प्रति अपना विद्रोह व्यक्त किया है। परंपरारूपी तालाब का पानी बदल दो क्योंकि इस पानी में पंज खिलने की जगह कुम्हलाने लगे हैं, अब परंपरा मनुष्य का दम घुटने लगी है। सफेद वस्त्र में सज्ज अपराधी, कब्रिस्तान में घर, सागर में रहनेवाली मछलियाँ, नाव चलानेवाला मल्लाह, धर्माचार्य आदि प्रतिको के माध्यम से वर्तमान सभ्यता पर प्रहार किया है। आज चारों ओर भय का वातावरण फैला हुआ है। मानव-मानव के खून का प्यासा है। मानव हेवान बन गया है, जो खून की नदियाँ बहाने से भी कतराता नहीं है। आज धर्म, जाति, प्रदेशवाद के नाम पर लोग दंगे करते रहते हैं। चारों ओर आतंकवाद जैसा माहौल है, आतंक फैलानेवाला खुद घर का ही है।

“मछलियों में खलबली है, अब सफ़ीने

उस तरफ़ जाने से कतराने लगे हैं। ” ३

आज लोग पश्चिमी सभ्यता का अंधा अनुकरण करके भारतीय संस्कृति के मूल्यों को भूलने लगे हैं। अपनी संस्कृति भूलकर वह अपने आपको ‘मोडर्न’ समझते हैं। अपने खाने से लेकर कपड़े और सोने तक, त्यौहार से लेकर विचार तक उन्होंने अपने को पश्चिमी संस्कृति में ढाल दिया है। ऐसे अनुकरण से मनुष्य की भावना शून्यात्मक बन गई है। लोग अपनी संस्कृति के बिना पशु के समान हैं। जिससे आज की पेढ़ी मूल्यहीन होती जा रही है। इस नई सभ्यता पर व्यंग्य करते हुए कवि कहते हैं –

“अब नयी तहज़ीब के पेशे-नजर हम,

आदमी को भूनकर खाने लगे हैं। ” ४

कविने 'मत कहो, आकाश में कुहरा घना है' गज़ल में सता पर व्यंग्य किया है। आम जनता के प्रति संवेदनहीन सता अपनी आलोचना के प्रति संवेदनशील है। अगर जनता कुछ भी कहे तो सता उसका मनचाहा अर्थ निकालकर जनता को परेशान करती है। आज तानाशाही सता अस्तित्व पर है, जिससे कोई भी आम जनता उसके अत्याचारों और अन्याय से बच नहीं सकती।

“दोस्तो ! अब मंच पर सुविधा नहीं है,

आजकल नेपथ्य में सम्भावना है।” ५

हमने 'नायक' चलचित्र में देखा है कि आम जनता के प्रतिक नायक ने सता द्वारा हो रहे अन्याय के खिलाफ आवाज उठाई तो नायक को पारिवारिक, आर्थिक, सामाजिक, व्यावसायिक कई क्षेत्र में समस्याओं का सामना करना पड़ा है, जिसे देखकर कोई भी व्यक्ति भय से मूंगा हो जाएगा। सत्ताधीश बड़े-बड़े जुल्म करे तो भी वह अपने पैसे और सता के जोर से सरकार और कानून को भी खरीद सकते हैं।

कवि कहते हैं कि अन्याय, अत्याचार, दुःख, शोषण अब हद से गुजर रहा है, अब भी लोग नहीं जागेंगे तो मनुष्य का मनुष्यता पर विश्वास उठ जाएगा। अब क्रांति लाने की आवश्यकता है। 'हो गई है पीर पर्वत-सी पिघलनी चाहिए' गज़ल में कविने कहा है कि जनता अन्याय से कमजोर हो गई है। अधिकार से भरे लोग अपनी शक्ति का दुरुपयोग कर रहे हैं। ऐसे में हिमालय से गंगा यानी कि अन्याय को मिटाना आवश्यक है। क्रांति की आग हर घर, हर सड़क, हर गांव, हर शहर में लगनी चाहिए जिससे सोये हुए लोग जाग जाएं। जब-तक अन्याय की ज्वाला शांत न हो, तब-तक यह आग जलती रहनी चाहिए। कवि का मकसद सिर्फ गज़ल और साहित्य की रचना करके हंगामा खड़ा करना नहीं है। कवि चाहते हैं कि अब देश की सूरत बदलनी चाहिए, अब देश में न्याय, मानवता, समानता, प्रेम, उदारता की पवित्र नदीयाँ बहनी चाहिए।

“सिर्फ हंगामा खड़ा करना मेरा मकसद नहीं,

मेरी कोशिश है कि ये सूरत बदलनी चाहिए।” ६

इस प्रकार कविने देश में प्रचलित अनेक बुराइयों और अव्यवस्थाओं को लक्ष्य करके सामाजिक परिवर्तन का सन्देश दिया है। साहित्य के माध्यम से युवा पीढ़ी को सामाजिक चेतना और क्रान्ति के लिए आगे आने का आह्वान दिया है। गज़ल से आम आदमी की आवाज बनकर कवि सामाजिक और प्रशासनिक स्तर पर बदलाव लाना चाहते हैं।

संदर्भ सूची :

(१) दुष्यंत कुमार, साये में धूप, राधाकृष्ण प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड, नई दिल्ली, पृ-१७(१)

(२) वही, पृ-१३(३)

(३) वही, पृ-१४(५)

(४) वही, पृ-१४(७)

(५) वही, पृ-२७(७)

(६) वही, पृ-३०(४)

(७) <https://www.hindivyakran.com/2023/07/gazal-ki-paribhasha-swaroop-aur-ang-bataiye.html?m=1>

(८) <https://hi.m.wikipedia.org/wiki/%E0...>

(९) <https://hi.m.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%A6%...>

‘सांकेत’ उर्मिला की विरह व्यथा का प्रामाणिक दस्तावेज

डॉ. भरत के. बावलिया

सहायक प्राध्यापक (हिन्दी)

आर.आर.लालन कॉलेज भुज ।

मैथिलीशरण गुप्त हिन्दी साहित्य के साथ झुड़ा हुआ एक ऐसा नाम ,जिसकी महिमा हिन्दी साहित्य में अक्षुण्ण रही है । बहुमुखी प्रतिभा के धनी गुप्तजी ने हिन्दी साहित्य को बहुमूल्यवान रचनाएँ दी है । भारतभारती,पंचवटी ,यशोधरा,जयभारत,विष्णु प्रिया,किसान आदि उनके करकमलों से निर्मित कृतियाँ है । सांकेत उनका एक बहुचर्चित महाकाव्य है ।

१२ सर्गों में विभक्त प्रस्तुत महाकाव्य का कथानक हिन्दी साहित्य प्रेमियों के लिए अनजाना नहीं है । राम,लक्ष्मण,सीता,कैकेयी,उर्मिला जैसे पात्रों व विविध धटनाओं से सभर इस महाकाव्य के कुछ प्रसंग पाठक के हृदय को झंकृत करने में कमजोर नहीं रहे हैं । इसी संदर्भ में नगेन्द्र का यह कथन सार्थक है -“रामायण का मुख्य कार्य है रावण-वध । परन्तु वह सांकेत में भी उसी स्थान का अधिकारी है,यह मानने में आपत्ति होगी । क्योंकि सांकेत का रंगस्थल है अयोध्या और उर्मिला विरह ही उसकी सबसे महत्वपूर्ण धटना है ।”

उर्मिला विरहवर्णन समस्त सांकेत महाकाव्य का एक विशिष्ट अंग है । कहने में कोई आपत्ति न होगी कि शायद ‘सांकेत’ में इस प्रसंग का निरूपण न हुआ होता तो यह महाकाव्य नीरस ही रहता । प्रस्तुत प्रसंग में कवि ने उर्मिला की विरह व्यथा का अंकन किया है ।

हिन्दी साहित्य में यशोधरा की यशोधरा,पद्मावत की नागमती जैसे कतिपय उदाहरण नायिका के विरह के संदर्भ में उल्लेखनीय है । कहने का तात्पर्य यह है कि साहित्य में आरंभ से ही विरहानुभूति का अहसास होता रहा है । इसी संदर्भ में डॉ.मधुमालती का यह कथन द्रष्टव्य है-“ ऋग्वेद से लेकर आज तक के काव्य में विरहानुभूति की अभिव्यक्ति प्रचूर रूप में होती रही है । विरह के मर्म की अनेक मार्मिक स्थितियों ने काव्य के रसिकों के हृदय को समय समय पर आंदोलित किया है ।”

विरह के संदर्भ में इन विचारों का प्रत्यक्ष अनुभव उर्मिला के द्वारा कर सकते हैं । सांकेत का नवम सर्ग का समस्त कलेवर उर्मिला के उच्छ्वासों से बना है । दशम सर्ग में वह स्वयं सरयू से ही अपने जन्म,शैशव,रधुकुल की परम्परा ,राम-लक्ष्मण जन्म,बाल-लीला,ताड़का वध आदि का वर्णन करती है । इसी संदर्भ में नगेन्द्र ने लिखा है-“ विरह प्रेम का तप्त स्वर्ण

है ,वेदना की अग्नि में तपकर प्रेम की मलिनता गल जाती है और जो कुछ शेष रह जाता है ,वह एकांत शुद्ध और निर्मल होता है ।”१

सामान्यतया पूर्वानुराग,प्रवास,मान,मृत्यु जैसी स्थितियों में विरह उत्पन्न होता है । इस खंड में निरूपित विरहवर्णन प्रवास से संबंधित है । जब लक्ष्मण अपने भाई राम के साथ चौदह साल के लिए वन में जाने निकलता है,तब उर्मिला के हृदय में विरह की अग्नि भडक उठती है । वह अपने मन को समजाती हुई कहती है -

“हे मन ! तू प्रिय पथ का विध्न न बन ।”२

प्रिय के बिना जीवन कैसे कटेगा,इसकी कल्पना मात्र से विरहिणी दुखी होती है । वह सोचती है-

मेरे उपवन के हरिण आज वनचारी,

मैं बांध न लुंगी तुम्हें तजो भय भारी ।”३

यशोधरा के लिए तो उनका सहारा था ,उनका राहुल । लेकिन उस बेचारी उर्मिला का क्या जिसके हाथों की महेंदी अब भी उर्मिला के उजड़ते स्वप्नों की कहानी कह रही थी । शायद इसलिए वह ललनाओं से निमंत्रण देती हुई कहती है -

“ प्रोषित पतिकाएँ हो,

जितनी भी सखी ,उन्हें निमंत्रण दे आ ।”४

लेकिन इतनी बड़ी अयोध्या में जब इस दुखिनी का दुःख सुननेवाला कोई नहीं है,तब वह कभी चित्र रचना करना लगती है तो कभी शुक-सारिका से अपना मन बहलाने लगती है तो कभी-कभार बीती हुई यादों को स्मरण करती है । वह पशु पक्षियों के सामने अपनी पीड़ा व्यक्त करती हुई कहती है -

“ सचमुच मृगया में ? तो अहेरी नये वे,

यह हत हरिणी क्यों छोड़ यों ही गये थे वे ।”५

इस प्रकार उर्मिला का विरह आंतरिक है । आज मानो विरह में उसका सारा जीवन कारागार बनकर रह गया है ,जहाँ उसकी स्मृतियाँ छटपटा रही है । उन सुखों की याद करके उसका मन विकसिप्त हो उठता जो आज मात्र सपना बनकर रह गया है ,जिसका एक-एक पल एक-एक वर्ष से भी अधिक प्रतीत हो रहा है । दिन गुजरता है तो रात नहीं बीतती और रात गुजरने पर दिन भारी लगता है ।

गुप्तजी ने प्रस्तुत खंड में बारह महीनों में शरद, वसंत, हेमंत, भादो, शिशिर, ग्रीष्म, फाल्गुन जैसी ऋतुओं में उर्मिला की विरहव्यथा को बखूबी व्यंजित किया है। ग्रीष्म में वह सोचती -

“ मन को यों मत जीतो ,
बैठी है यह यहाँ मानिनी ,
सुध लो इसकी भी तो ।”६

इसी प्रकार शरद के खंजनों को देखकर उसे अपने प्रिय के नेत्र याद आ जाते हैं। वह कहती है -

“निरख सखी ये खंजन आये ,
फेरे उन मेरे रंजन ने नयन इधर मन भाये ।”७

अर्थात् वह कहती है कि इस खंजन पक्षी को यहाँ देखकर मुझे ऐसा लगता है कि मानो मेरे मन को प्रफुल्लित करनेवाले प्राणेश अपने मनमोहक नेत्रों से इधर देख रहे हैं।

उर्मिला विरहवर्णन में एक ओर जहाँ ताप का उहात्मक वर्णन है, षडऋतु आदि का अंकन है तो दूसरी ओर उसमें व्यथा का संवेदनात्मक एवं मनोवैज्ञानिक निरूपण हुआ है। जैसे:

“ मानस मंदिर में, सखी पति की प्रतिभा ,
जलती-सी उस विरह में, बनी आरती आप ।”८

वसंत ऋतु उनकी विरहानुभूति को और अधिक उदीप्त करने में कोई कसर नहीं छोड़ती।

“ मुझे विकलता, तुम्हें विकलता ठहरो श्रम परिहार ,
नहीं भोगिनी यह मैं कोई, जो तुम जालपसारो ।”९

ये पंक्तियाँ एक भारतीय नारी के हृदय में विद्यमान व्यथा के साथ-साथ अपने पति के लिए औदार्य भाव का भी हमें संकेत देती हैं।

इस प्रकार विरह रूपी धुप के कारण उर्मिला के हृदय के कई टुकड़े हो गए हो ऐसा लगता है। उर्मिला अपने पति के विरह के कारण शरीर का सारा अंग मानो तिनका-सा हो गया है। कवि ने उर्मिला की इसी दुःख-दग्ध शरीर का वर्णन करते हुए लिखा है-

“ मुख कान्ति पड़ी पिली-पिली ,
आँखें अशांत नीली-नीली,

क्या हाय यही वह कृश काया,
या उसकी शेष सूक्ष्म छाया |”१०

उनके उन्माद की चरमसीमा तो यह थी कि -

“ तुम मिलो मुझे धर्म छोड़ के ,
फिर मरू न क्यों मुंड फोड़ के |”११

साकेत के एक एक पृष्ठ पर उर्मिला की वेदना का अंकन हुआ है | ऐसा लगता है कि इस कृति की रचना मानो विरहिणी उर्मिला के आंसुओं से बनी हो | कवि कहता है-

“ मुझे फुल मत मारो,
में अबला बाला वियोगिनी कुछ दया-विचारो |” १२

इस प्रकार सांकेत महाकाव्य का नवम सर्ग विरहिणी उर्मिला के सुक्ष्माती सूक्ष्म भावों को अभिव्यंजित करने में सक्षम है | पुरे सर्ग में उर्मिला की विरहव्यथा-कथा एक भारतीय नारी के आदर्श एवं त्यागमय पतिप्रेम का परिचय दे जाती है | उर्मिला के रुदन से मानो पूरी सुष्टि रो रही हो,ऐसा लगता है | अततः यहीं फलित होता है कि सांकेत का नवम सर्ग में उर्मिला की विरहव्यथा के कारण हिन्दी साहित्य की मूल्यवान निधि बन पड़ा है |

संदर्भ सूचि -

- (१)सांकेत एक अध्ययन -डॉ.नगेन्द्र -पृष्ठ-३६
- (२)सांकेत-मैथिलीशरण गुप्त पृष्ठ-५७
- (३)सांकेत एक अध्ययन -डॉ.नगेन्द्र -पृष्ठ-७
- (४)सांकेत-मैथिलीशरण गुप्त पृष्ठ-१४८
- (५)सांकेत एक अध्ययन -डॉ.नगेन्द्र -पृष्ठ-४३
- (६)सांकेत एक अध्ययन -डॉ.नगेन्द्र -पृष्ठ-१५६
- (७)सांकेत एक अध्ययन -डॉ.नगेन्द्र -पृष्ठ-४५
- (८)सांकेत-मैथिलीशरण गुप्त पृष्ठ-१४४
- (९)सांकेत एक अध्ययन -डॉ.नगेन्द्र -पृष्ठ-१७२

(१०)सांकेत एक अध्ययन -डॉ.नगेन्द्र -पृष्ठ-३८

(११)सांकेत एक अध्ययन -डॉ.नगेन्द्र -पृष्ठ-५१

(१२)साहित्यिक निबंध-गणपतिचन्द्र गुप्त- पृष्ठ-६१७

“ ममता कालिया के साहित्य में दाम्पत्य जीवन की समस्याएँ ”

[पीएच.डी] शोधार्थी

वणकर भीमजी बाबुलाल

श्री गोविन्द गुरु विश्वविद्यालय गोधरा - गुजरात

दूरभाष नंबर - ९६३८५५१७९१

प्रस्तावना : -

भारतीय परिवार की आधारशिला है दाम्पत्य जीवन | भारतीय संस्कृति में पति-पत्नी के संबंध को जन्मों जन्मों संबंध माना जाता है। लेकिन आज इस सुंदर रिश्ते की यह अवधारणा भी गलत साबित हो रही है इसके बहुत से कारण हैं। आज स्त्री शिक्षित है वह अपने वजूद और अधिकारों के प्रति सजग है। बहुत से लोग आज भी पत्नी के बारे में 18 वीं सदी वाली सोच रखते हैं। आज स्त्री पुरुष के अन्याय का प्रतिकार करती है तो पुरुष उसे अपना अपमान समझता है और वह इस बात को सहन नहीं कर पाता जिससे दाम्पत्य जीवन में कलह और मनमुटाव होना शुरू हो जाता है। अहंकार अनैतिकता, विचारों में भिन्नता, यौन अतृप्ति संतान हिनता, संशय, अविश्वास आदि अनेक कारण हैं जो इस सुंदर रिश्ते की नींव को हिला रहे हैं।

कुंजी शब्द - दाम्पत्य जीवन, पारिवारिक विघटन, अनैतिकता, सामाजिकता |

शोध सार :-

आजकल का विवाह लाभ और नुकसान पर आधारित है। पश्चात्य शैली ने भारतीय संस्कृति पर बहुत गहरा प्रभाव डाला है। जिसके कारण आजकल दाम्पत्य और विवाह अनिवार्य नहीं रहा। और शारीरिक भूख को मिटाने का एक मात्र साधन भी अब विवाह नहीं रहा। अतः आज हमारे समाज में दाम्पत्य जीवन विघटित होता जा रहा है। ममता कालिया ने अपने साहित्य में दाम्पत्य जीवन की अनेक समस्याओं को उठाया है। लेखिका की अनेक कहानियाँ विवाह संस्था के प्रश्न को अंकित करती हैं। लेखिका इस संबंध की पवित्रता को अक्षण रखने का संकेत देती है तो कहीं आदिम सुख प्राप्ति के विवाहेतर संबंध का समर्थन करती दिखई देती है। भारतीय दाम्पत्य जीवन का कठोर सत्य यह भी है कि यहाँ अपना साथी चुनने का अधिकार केवल पुरुष को है स्त्री को नहीं। स्त्री तो उसकी पत्नी रूप में अपने अतीत को भुलाकर अपने व्यक्तित्व को परिवार के अनुरूप ढाल लेती है। जो स्त्री समर्पण करना सिख लेती है वहीं भारतीय दाम्पत्य जीवन का आदर्श है। पति पत्नी का सम्बंध सभी संबंधों का प्रमुख स्रोत होता है। जिस प्रकार एक वृक्ष का आधार तना होता है वहीं से शाखाएं उपशाखाएं निकलकर एक पूर्ण वृक्ष का निर्माण करती है, उसी प्रकार सभी संबंधों का आधार पति-पत्नी का संबंध होता

है। जिससे आगे निकल कर सभी संबंध बनते हैं और परिवार, समाज, राष्ट्र, संसार का निर्माण करते हैं। हर संबंध की धाराएं पति पत्नी का संबंध बनते हैं और परिवार, समाज, राष्ट्र, संसार का निर्माण करते हैं। हर संबंध की धाराएं पति पत्नी के संबंध पर आकर मिलती हैं। पति पत्नी का संबंध प्रेम वर आधारित होता है। अस्मिता स्वतंत्रता और सामाजिकता इन तीनों शब्दों की धुरी पर स्त्री पुरुष का सारा संघर्ष केंद्रित है। इनसे प्रभावित होकर जब स्त्री अपने अस्तित्व को सुरक्षित करना चाहती है लेकिन पुरुष स्त्री की इस चेष्टा से घबरा जाता है। और उसको अपना अस्तित्व खतरे में लगता है। वह स्त्री को हमेशा अपने से एक दर्जा नीचे रखना चाहता है। यथा - “कविता के बौद्धिक विकास से संदीप आशंकित रहता है, ‘मानो यह विकास ही एक दिन उसके संबंधों का विनाश करेगा।’ [1]

संदीप कविता को हमेशा अपने से पीछे रखना चाहता था लेकिन कविता कदम से कदम मिलाकर चलने में विश्वास रखती थी। जब पुरुष अपने पौरुष के अहंम में डूब जाता है तो उसे स्त्री के अस्तित्व से भी खतरा लगने लगता है। चद्रकांता का मत है कि “ममता कालिया का उपन्यास एक पत्नी के नोट्स दांपत्य संबंधों का पुनर्परीक्षण करता एक महत्वपूर्ण प्रश्न उठता है कि क्या पति पत्नी का संबंध मात्र सैक्स पर ही आधारित है? देह का आकर्षण समाप्त होते ही क्या विवाह से प्रेम गायब हो जाएगा? पुरुष की सौंदर्य लिप्सा को संतुष्ट करने के लिए स्त्री शरीर की सजावट करने और पति को रिझाने दुलारने में ही अपनी सम्पूर्ण शक्ति और मेघा का हवन करती रहेगी? ताकि उसका पति हर सुंदर स्त्री के पीछे भागना छोड़ दे। क्या आपसी समझ और आत्मीयता दांपत्य का आधार नहीं हो सकते।” [2]

‘बेघर’ ममता कालिया का पहला उपन्यास और उनकी दूसरी पुस्तक है जिसमें जीवनकी विडम्बनाओं के कारण पारिवारिक विघटन की बात की गई है। शिक्षा और माहौल की वजह से रमा और परमजीत के सामाजिक सरोकारों का टकराव है। विवाह के बाद एक स्त्री के लिए लगभग सभी चीजें बदल जाती हैं। एक तो गृहस्थी का बोझ और दूसरा पुरुष दमन उसे बौना बना देता है। ‘उमस’ कहानी में पति पत्नी हम उम्र थे उनके ख्याल एक दूसरे से मिलते थे और उनका पेशा भी एक ही था। परन्तु विवाह के बाद पति के व्यक्तित्व पर धूल छड़ गई और इस मानसिक उमस से मुक्ति सिर्फ मौत ही दे सकती है। ‘रजत जयंती’ कहानी में लेखिका बड़े ही प्रभावपूर्ण दंग से यह प्रस्तुत करती है कि जो दांपत्य जीवन है अगर उसमें सामंजस्य नहीं, प्रेम व विश्वास नहीं है तो पति पत्नी का संबंध जिसे आत्मा का संबंध माना जाता है वह बोझ बन जाता है और मनुष्य उसे जीवन भर जीने की बजाय ढोता रहता है। लेखिका द्वारा लिखित ऐसी कहानियां (उमस, इरादा) हैं जिनमें नायिकाएं दम घोटू वातावरण से मुक्ति पाना चाहती हैं।

‘नरक दर नरक’ उपन्यास में भी कुछ ऐसे ही आत्मीय संबंधों में विघटन के हादसे होते रहते हैं। इस उपन्यास में स्त्री की स्वतंत्रता की चाहत और विवशता भी अभिव्यक्त हुई है। आज पूरी दुनिया का संचालन अर्थ से होता है। धन के अभाव के कारण भी दाम्पत्य जीवन में परेशानियां खड़ी हो जाती हैं। क्योंकि धन की कमी से व्यक्ति अपनी आवश्यकताओं की पूर्ति नहीं कर पाता। इसका चित्रण ममता कालिया द्वारा रचित ‘नरक दर नरक’ उपन्यास में किया गया है। आर्थिक तंगी के कारण ही जगन और उषा में मनमुटाव रहने लगता है। जगन को जब भी कोई परेशानी होती है या कोई दुख होता है तो उषा हमेशा उसके दुख

में शामिल होती है परंतु जगन कोई न कोई बात पिन की तरह उसे चुभो देता है जगन कहने लगता है - “ अब तो घर भी कॉलेज होता जा रहा है। शुक्र है तुम्हारे लिये अभी कॉलेज ही बना है मेरे लिए तो यह वामशकृत सी क्लास कैद है। [3]

उषा अपने वैवाहिक जीवन की दिनचर्या से बहुत परंशान है इस दिनचर्या से उसका जीवन अस्त-व्यस्त हो रहा है।

‘पीली लड़की’ कहानी में एक बेबस कमजोर लड़की की भावनाओं को उजागर किया है। सोना एक कमजोर लड़की है जो विवाह के नाम से भी डरती है और उसक यह डर विवाह के बाद भी बना रहता है इस डर के कारण वह अपने पति के साथ सामान्य रूप से नहीं रह पाती। जिससे धीरे धीरे उनके संबंधों में दूरी आ जाती है। सैक्स भावना का डर उसे पति के साथ उसे सामान्य नहीं रहने देता अतः

पति - पत्नी में सामंजस्य नहीं बैठ पाता जो उनकी दूरी का कारण बनता है।

‘उपलब्धि कहानी’ में भी दाम्पत्य जीवन के विघटन को दर्शाया गया है। ‘अपत्नी’ उसी शहर में ‘पिछले दिनों का अंधेरा’ ‘शहर शहर की बात’ आदि कहानियाँ असफल दाम्पत्य जीवन को उजागर करती है।

इसी प्रकार ममता कालिया की एक ओर कहानी है ‘मनोविज्ञान’ जो पति की मानसिकता पर आधारित है। इस कहानी में पुरुष अपनी पत्नी के व्यक्तित्व को स्वीकार नहीं कर पाता। यह पत्नी की त्रासदी का मूल कारण है। आधुनिकता को बढ़ावा देने और पत्नी द्वारा उसे पूर्णतः व्यवहार करने की स्थिति को पति सहन नहीं कर पाता। यह पत्नी उसके सामने आत्म समर्पण कर देती है लेकिन उस पुरुष की मानसिकता उसके आत्म समर्पण को स्वीकार नहीं कर पाती। अंत में दोनों एक निश्चित दूरी का अनुभव करते हुए अलग हो जाते हैं।

दाम्पत्य जीवन में पति पत्नी के बेमेल विवाह के कारण भी समस्याएं उत्पन्न होती हैं। ममता कालिया की ‘राएवाली’ इसी प्रकार की कहानी है। इस कहानी में राया की कालिन्दी है जिसकी शादी मथुरा के मोहन से होती है। शादी होते ही मथुरा वालों को अपनी गुरुता और राया की लघुता का बोध होने लगता है। पतिमोहन को अपनी पत्नी से शिकायत है कि वह फालतू बोलती है। परिवार के बुर्जुग को चिंता है कि राए की कालिन्दी मथुरा के मोहन को कैसे सम्भालेगी। कुछ समय बाद मोहन के भाई का विवाह होता है और उसी समय कालिन्दी जाने की जिद्द करती है जिस पर उसका पति उसे कहता है - “ सोच लो यह घर या वह घर। इस मौके पर चली गयी तो वापस घूसने नहीं दूंगा, पड़ी रहना सारी उमर बाप के द्वारे।” [4]

इस प्रकार बेमेल वातावरण में मोहन और कालिन्दी में विषमता आ जाती है।

‘प्रेम कहानी’ ममता कालिया का सुप्रसिद्ध उपन्यास है जिसमें बेमेल विवाह की व्यथा का बड़ा ही सजीव चित्रण किया गया है। इसका ताना बाना माँ-बाप के मना करने के बावजूद विवाह और उसके बाद दाम्पत्य जीवन में जो तनाव आते हैं उसके अनुभव के आधार पर बना गया है जया और यशा कहानी के दो समानन्तर बिन्दु हैं। एक ने माँ-बाप के विरोध के बावजूद अपने प्रेमी को पा लिया है और दूसरी ने परम्पराओं से विवश होकर उसे खो दिया है। यह एक पठनीय उपन्यास है जिसमें दाम्पत्य जीवन में सामाजिक कारणों से आये तनाव को उजागर किया है।

‘जितना तुम्हारा हूँ। कहानी में दर्शाया गया है कि दाम्पत्य जीवन में यदि प्रेम का अभाव होता है तो दाम्पत्य जीवन बेजान हो जाता है और जीवन पारिवारिक उलझनों और वास्तविकताओं के आगे ठण्डा पड़ जाता है। प्रेम में भावनाएं जड़ हो जाती हैं। पारिवारिक कारणों में पति पत्नी के बीच में तनाव उत्पन्न हो जाता है जिससे उनका दाम्पत्य जीवन बहुत अधिक प्रभावित होता है। और जिससे दाम्पत्य जीवन में विघटन होना स्वाभाविक है।

‘मनहूसाबी’ कहानी में दर्शाया गया है कि किस तरह से बेमेल विवाह से संबंधों का ह्रास होता है व्यक्ति आदर्शवाद में फंस कर विवाह तो कर लेता है लेकिन उसको अच्छे से निभा नहीं पाता।

‘मुहब्बत से खिलाइए’ कहानी में पति अपनी पत्नी को अपमानित करके मेजबान को खुश करता है। यह स्थिति अक्सर समाज में देखी जाती है। जहाँ स्त्री को अपमानित किया जाता है। इसी तरह दर्पण कहानी में भी वाणी का पति अपनी पत्नी को हमेशा अपने से नीचे रखना चाहता है वह अपना प्रभुत्व कायम रखना चाहता है वह नारियों की स्वतंत्रता से चिड़ता है। इसलिए उसे नारी के ज्यादा बोलने से निडरता और उसकी सक्रियता से चिड़ होती है क्योंकि उसे फिजूलखर्ची से नफरत है आधा जीवन उसने कभी मुस्कराने की भी जरूरत नहीं समझी थी। बानी की हर जरूरत, बच्चों की हर फरमाइश को अब तक घुड़कियों से पूरा किया था। [5]

‘बेघर’ पति पत्नी के शारीरिक सम्बन्धों पर केंद्रित है। इस उपन्यास में पति को आदर्शवादी और दूसरों पर शक करने वाला दिखाया गया है। इस उपन्यास में परमजीत को एक शकी व्यक्ति के रूप करता है। लेकिन परमजीत का जीवन शंका से घिर जाता है वह संजीवनी पर शक करता है और पुरुष था। इसी शंका में घिरकर वह संजीवनी से दूरियां बना लेता है और एक रमा नाम की लड़की से शादी कर लेता है। रमा एक फूहड़ और कंजूस लड़की है। वे दोनों दाम्पत्य जीवन में सदा खालीपन रहा है। रमा और परमजीत के विचार कभी एक-दूसरे से नहीं मिल पाए। उनकी रुचिया भी अलग-अलग है जिससे उनके जीवन में प्रेम नहीं है। इन विभिन्नताओं की वजह से परमजीत का जीवन विषाक्त हो गया है वह अपने इस जीवन से खुश नहीं है। ममता कालिया ने ‘बेघर’ उपन्यास के माध्यम से समाज में व्याप्त उन रूढ़ियों पर चोट की है जो स्त्री के कौमार्य को लेकर फैली हुई है। ये रूढ़ियां अमानवीय और अवैज्ञानिक है।

‘नरक दर नरक’ में लेखिका ने यह दर्शाने की कोशिश की है कि किस तरह एक पति पत्नी अपना गृहस्थ जीवन को सही ढंग से जीने के लिए समाज में व्याप्त बेकारी, शोभ, कुंठा का सामना करना पड़ता है। बाहरी वातावरण से पति-पत्नी का जीवन प्रभावित होता है। इस उपन्यास में दर्शाया गया है कि किस तरह भारतीय समाज में एक मध्यम वर्गीय परिवार को समस्याओं का सामना करना पड़ता है। इस उपन्यास में नरक को बहुत सारे स्तरों पर चित्रित किया गया है जैसे बेरोजगारी और काम की तलाश में इधर उधर भटकना। जो लोग मौका परस्त है उनके सामने एक साधारण व्यक्ति किस तरह हारता चला जाता है। जो लोग सच्ची निष्ठा से अपना काम करते हैं और जीविका कमाने के लिए घर से दूर रहते हैं अक्सर ऐसे लोगों को अपनी नौकरी से हाथ धोना पड़ता है। घर की औरते जो काम करती हैं और बच्चों को सम्भालती हैं। वह अपने इस दोहरे उत्तरदायित्व

से टूट जाती है। ऐसी अनेक मध्यम वर्गीय समस्याएं हैं। जिनका चित्रण इस उपन्यास में किया गया है।

इस उपन्यास में एक मध्यवर्गीय नया विवाहित जोड़ा जगन और उषा को दर्शाया को दर्शाया है कि किस तरह वे दोनों बंबई की व्यस्त जिंदगी में जीवन की मूलभूत जरूरतों से वंचित रहते हैं। जगन अच्छी नौकरी की तलाश में भटकता रहता है और उषा घर के कार्यों में व्यस्त रहती है। जगन नौकरी करता है लेकिन उसे वहाँ से भी जवाब मिल जाता है। इन सब से परेशान होकर जगन बंबई को छोड़ना चाहता है और वापस इलाहाबाद जाना चाहता है। लेकिन वापसी कैसे करे। क्योंकि एक बार माला का धागा टूट जाए तो उसे दोबारा जोड़ने से उसमें गांठ पड़ जाती है। वही गांठ इस उपन्यास की त्रासदी है। इस उपन्यास में दर्शाया गया है कि पति पत्नी के संबंधों में कटुता आना, उनके बीच अलगाव पैदा होना और उनके संबंधों में खाई उत्पन्न होना इन सबका कारण उनकी आर्थिक स्थिति है।

इस उपन्यास से जुड़ती एक उपकथा भी है। परन्तु विनय बहुत अधिक शकी व्यक्ति है। वह अपनी पत्नी के एक एक मिनट का हिसाब रखता है। अगर उसकी पत्नी को स्कूल से घर आने में जरा सी भी देर हो जाती है तो वह उस पर शक करता है। वह अपनी पत्नी को मानसिक यातनाएं देता है। जिस प्रकार जगन अपने व्यवसाय में डूबकर अपनी पत्नी को भूलता जा रहा है ठीक उसी प्रकार सीता अपनी नौकरी और गृहस्थी के बोझ तले दबकर अपने पति से दूर हो रही है। दोनों की अपने-अपने नरक-दर नरक है।

लेखिका ने अपनी कहानियों व उपन्यासों के द्वारा दर्शाया है कि पति-पत्नी के बीच में खालीपन होने के बाद भी बड़ी आसानी से बाहरी दुनिया को सुखी होने का नाटक दिखाते हैं। पति-पत्नी एक-दूसरे की भावनाओं को समझने की कोशिश नहीं करते।

दोनों अपने-अपने कार्यों में व्यस्त रहते हैं। इन्होंने बताया है कि किस तरह पति-पत्नी के संबंधों में हास का कारण बेमेल विवाह है।

निष्कर्ष :-

अतः हम कह सकते हैं कि स्वस्थ संबंध किसी भी रिश्ते का आधार होता है। अपने-अपने दायित्व को निभाना ही रिश्ते की बुनियादी नींव है। पति-पत्नी के बीच एक-दूसरे को नीचा दिखाने की होड़, शक, आर्थिक अभाव शारीरिक इच्छाओं की पूर्ति में अभाव, पाश्चात्य देशों का प्रभाव, जीवन साथी से अपेक्षित मानसिकस्थिति, शादी में रजामंदी न होना, बढ़ते तलाकों की संख्या, सकारात्मक सोच की कमी आदि अनेक ऐसे कारण हैं जो दाम्पत्य संबंधों में विघटन के प्रमुख कारण हैं।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

1. ममता कालिया, एक पत्नी के नोट्स, पृ० 39
2. संपादक योगेन्द्र दत्त शर्मा, आजकल (पत्रिका), मार्च 2008 पृ० 19
3. ममता कालिया, नरक दर नरक, पृ० 69
4. ममता कालिया एक अदद औरत (ममता कालिया की कहानियों खण्ड - 1), पृ० 208
5. ममता कालिया, उसका यौवन (ममता कालिया की कहानियाँ, खण्ड - 1), पृ० 392

Adolescent Depression: Family focused strategies

DR.PALLAVI R.CHAUHAN
ASST. PROFESSOR (PSYCHOLOGY),
R. R. LALAN COLLEGE
BHAUJ, KUCHCHA.

Adolescent is a time of tension-youth pushing toward adulthood, parents awakening to changes in their child and the need to “let go” and convey trust, while shielding from dangers. Depression is a frequent complication of adolescence. National surveillance data indicate that 28.3% of high school students reported depressive symptoms that interfered with functioning for a period of at least two weeks during the year prior to the survey (**Centers for Disease control,2001**).Point prevalence for major depression among adolescents is roughly 6%, with lifetime prevalence ranging between 15 to 20% (**Kessler,2002: Lewinsohn&Essau, 2002**). Prevalence among adolescents exceeds that for younger children (<1%) and adults (2-4% for adults). This age pattern, the shift from an equal gender ratio during childhood toward increased rate of depression among girls during adolescence, and data supporting a link between endocrinologic changes and depressive. Symptoms in girls suggest that pubertal changes contribute to the heightened risk for depression during adolescence, particularly for girls(**Angold, Costello,Erkanli&Worthman, 1999**). Recent data also suggest that depression may be more common among younger age groups and that age of onset for depression may be decreasing, relative to prior generations(**Kessler,2002**), although it is possible that changes in reporting styles account for these pattern, with recent cohorts feeling more comfortable reporting depression and older cohorts forgetting prior histories of depression (**Kessler, 2002**).

Adolescent depression is not a benign condition and is associated with a high risk of recurrence, psychosocial and role impairments, and a variety of negative sequelae, including drug and alcohol abuse, early parenthood, school failure and dropout, completed suicide and suicide attempts, and adults depression (**American Academy of child and adolescent Psychiatry, 2000; Kandle& Davies,1986: Kessler et al.,1997; Kessler, Foster, Saunders &Stang, 1995; Rao et al. 1995**). Although depression is associated with risk for negative sequelae, depression does not always lead to prolonged dysfunction and a sizable subgroup of adolescents who suffer from depression go on to become happy and well-functioning adults with no apparent scars from the pains of adolescence. Thus, while it is important to recognize the potential dangers of depression during adolescence, it is critical to maintain optimism and mobilize resources to address the disorder and mitigate against potential

complication. Literature, with an emphasis on those treatments with the strongest evidence base supporting efficacy. There are discussion the unique challenges of adolescent period and recommendations for future clinical and research efforts.

WHERE DO WE STAND?

Support is strongest for psychosocial treatment. **Brent** (1997) studies showed cognitive behaviour theory (CBT) to be more efficacious than alternative treatment. Support is also mixed for the value of social skills training in the treatment of adolescent depression (**Fine, Forth, Gilbert & Haley, 1991; Reed 1994**). Support has also accumulated for the efficacy of interpersonal psychotherapy (IPT) in the treatment of depressive disorders. Following an early demonstration that IPT was associated with greater reductions in depressive symptoms and more improvement in social functioning and adjustment, when compared to a clinical monitoring condition (**Mufson, Weiss man, Marear, & Garfinkel, 1999**). However, there continues to be a need to search for treatment approaches with more robust and persistent effects that are feasible in the real world of clinical practice.

WHY ADOPT A FAMILY FOCUSED APPROCH TO TREATMENT?

A compelling case can be made for the need to adopt a family focused approach to the treatment of depression in adolescents. The vast majority of adolescents live within families are impacted by family characteristics, and impact family characteristics and patterns as well as the well-being of other family members. Some studies indicated that the importance of promoting a positive, supportive, and noncritical family environment in the treatment of adolescents suffering from depression.

Although additional testing is needed to clarify the effects of family psycho education in the treatment of adolescent depression. There is accumulating evidence supporting the promise of the approach.

There is much promising on going work in the field. We optimistically await the next generation of family research to guide to improve care and outcome for adolescent depression.

REFERENCE :-

American Academy of Child and Adolescent Psychiatry(2000). Practice parameters for the assessment and treatment of children and adolescents with suicidal behaviour. Washington, DC: AACAP Communication Department.

Angold, A., Costello,E.J.,Erkanli,A., &Worthman, C.M (1999). Pubertal changes in hormone levels and depression in girl. *Psychological Medicine*,29(5), 1043-1053

Brent, D. A., Holder, D., Kolko, D., Birmaher, B., Baugher, M., Roth, C., et al. (1997).A clinical psychotherapy trial for adolescent depression comparing cognitive, family and supportive therapy. *Archives of General Psychiatry*, 54, 877-885.

Centers for Disease Control (2001) Youth Risk Behavior Survey. Atlanta, GA: Author.

Fine, S.,Forth, A., Gilbert, M., & Haley, G. (1991). Group therapy for adolescent depressive disorder: A comparison of social skills and therapeutic support. *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 30(1), 79-85.

Kandel, D. B., & Davies, M. (1986). Adult sequelae of adolescent depressive symptoms.*Archives of General Psychiatry*, 43(3), 255-262.

Kessler, R. C (2002). Epidemiology of depression.In I. Gotlib& C. Hammen (Eds), *Handbook of depression* (pp. 23-42). New York: Guilford Press.

Kessler, R. C., Saunders, W.B.,Stang, P.E., & Walters, E. E.(1997). Social consequences of psychiatric disorders: II. Teenager parenthood. *American Journal of Psychiatry*, 154(10), 1405-1411.

Lewinsohn, P., &Essau, C. A. (2002). Depression in adolescents.In I. Gotlib&C. Hammen (Eds.), *Handbook of depression* (pp.541-553). New York: Guilford Press.

Mufson, L., Weissman, M. M., Moreau, D., &Garfinkel, R. (1999). Efficacy of interpersonal psychotherapy for depressed adolescents. *Archives of General Psychiatry*, 56, 573-579.

Rao, U., Ryan , N. D., Birmaher, B., Dahl, R. E, Williamson, D.E., Kaufman, J.,et al.(1995). Unipolar depression in adolescents: Clinical outcome in adulthood. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 34(5), 566-578.

Reed, M. K. (1994). Social skills training to reduce depression in adolescents. *Adolescence*, 29 (114), 293-302.

કિલ્લેદાર નગર : લખપત

ડૉ. નંદલાલ એન. છાંગા

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક, ઇતિહાસ

શ્રી આર.આર. લાલન કોલેજ, ભુજ

પ્રસ્તાવના ;-

કચ્છમાં કિલ્લાઓના બાંધકામની પરંપરા ઘણી જૂની છે. કચ્છમાં નાના મોટા કિલ્લા, ગઢ, ગઢીઓ મળીને અંદાજે ૧૦૦ થી વધુ થવા જાય છે. જેમાંના અમુકનો નાશ થઈ ગયો છે. ફક્ત જૂના પુસ્તકોમાં જ તેનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. વર્તમાનમાં તે સ્થળ પર કંઈ જ જોવા મળતું નથી. જ્યારે અમુક કિલ્લાઓની હાલત અતિખરાબ જોવા મળે છે. અમુલ કિલ્લા-ગઢમાં કોઈ રહેતું નથી. ઉજ્જવળ વારસો અને અતિતની યાદ આપતાં આવા કિલ્લાઓ ચિચિયારીઓ પાડી પોતાની કચ્છ દાસ્તાન સંભળાવતા મૂક સાક્ષી તરીકે ઉભેલા જોવા મળે છે. જ્યારે અમુક કિલ્લાઓમાં આજે પણ વસ્તી જોવા મળે છે. કિલ્લાની દિવાલ કે નાકાનું સમારકામ કરી અંદર રહેતા લોકોએ ઇતિહાસને તેમજ કચ્છનાં સાંસ્કૃતિક વારસાને પણ જીવંત રાખવાનાં પ્રયત્નો કરેલાં છે.

લખપતનો કિલ્લો ;-

કચ્છ જિલ્લાના પાટનગર ભુજ શહેરથી ૧૫૦ કિલોમીટર પશ્ચિમે ભારતની પશ્ચિમ સરહદે લખપત નામનું ઐતિહાસિક નગર આવેલું છે. કચ્છમાં રાજાશાહીના સમયમાં લખપતનું મહત્વ ખૂબ જ હતું. લખપતમાં આવેલો અદ્યતન કિલ્લો ૧૮મી સદીના અંત અને ૧૯મી સદીની શરૂઆતની કચ્છની અસ્મિતાનો પુરાવો આપે છે. કચ્છના પ્રખ્યાત તીર્થસ્થળો નારાયણ સરોવર અને કોટેશ્વરની નજીક આવેલું લખપત એક સમયે 'બસ્તા બંદર' તરીકે ઓળખાતું હતું. આ બંદરેથી કચ્છનો સિંધ પ્રદેશ સાથેનો વેપાર ખૂબ વિકસિત દશામાં હતો. સિંધ ઉપરાંત અહીંનો વેપાર મસ્કત, ઓમાન અને પૂર્વ આફ્રિકાના દેશો સાથે થતો હતો. અહીં સપાટ અને છીછરો દરિયાકિનારો હોવાથી આ બંદરે પરિવહન માટે નાના સઢવાળા વહાણો ચાલતા હતા. કચ્છ રાજ્યના મહારાવશ્રી લખપતજીએ આ બંદરની સ્થાપના કરી હતી. આ બંદરની સમૃદ્ધિ ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ હતી. તે સમયે લાખો કોરીનો વેપાર અહીંથી થતો હોવાથી જ આ શહેરનું નામ લખપત

પડયું હતું. પરંતુ સમય જતાં માનવસર્જિત અવળચંડાઈ અને કુદરતની અવકૃપાએ આ બંદરની જાહોજલાલી છીનવી લીધી.

એક સમયની કચ્છની જીવાદોરી સમાન સિંધુ નદી આ પ્રદેશમાં થઈને અરબસાગરમાં સમાતી હતી. જેથી અહીં ચોખા અને ઘઉંના પાકનું વિપુલ પ્રમાણમાં ઉત્પાદન થતું હતું. પરંતુ આ સિંધુ નદીના વહેણને સિંધનાં અમીર ગુલામશા કલોરાએ નદી પર બંધ બાંધીને નદીના પાણીને કચ્છમાં આવતા રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ ઉપરાંત ઈ.સ.૧૮૧૯માં કચ્છમાં આવેલા ભયાનક ભૂકંપના કારણે લખપત વિસ્તારમાં સિંઘોડીનો કિલ્લો તૂટી પડતાં આશરે ચાલીસેક કિલોમીટરના વિસ્તારની જમીન ઉપર આવી ગઈ અને કુદરતી 'અલ્લાહબંધ'નું નિર્માણ થયું. પરિણામે સિંધુ નદીના વહેણ લખપત વિસ્તારમાં આવવાને બદલે ભારત-પાકિસ્તાનની સરહદથી પસાર થઈ અને સિંધમાં વળી ગયા. આ ઘટનાને લીધે એક સમયનું સમૃદ્ધ લખપત વેરાન બની ગયું.

કચ્છનાં કોમવેલ તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા લશ્કરી વડા અને કચ્છ રાજ્યના દીવાન જમાદાર ફતેહમહંમદે આ સ્થળનું વ્યાપક મહત્વ પીછાણીને લખપત નગરને ફરતો મજબૂત કિલ્લાનું નિર્માણ ઈ.સ.૧૮૦૧માં કરાવ્યું હતું. આજે પણ આ કિલ્લો ખૂબ જ મજબૂતીથી યભો પોતાના સમૃદ્ધ ઇતિહાસની મૂકગવાહી આપે છે. આ કિલ્લો ૭ કિલોમીટરની ત્રિજ્યામાં ફેલાયેલો છે. તેમાં ચાર દરવાજા આવેલા છે. સમગ્ર નગરમાં નજર રાખી શકાય તે માટે કિલ્લામાં કુલ ૨૪ જેટલા બૂરજ આવેલા છે. તે સમયે આ કિલ્લાની અંદર આખું નગર આવેલું હતું. આજે આ કિલ્લામાં અનેક તૂટેલા મકાનો નજરે ચડે છે. જેમાં જે તે સમયે ઘણી વસ્તી જોવા મળતી હતી. પરંતુ લખપતની સમૃદ્ધિ નાશ પામતાં આ વસ્તીએ સ્થળાંતર કર્યું. જેને લીધે આજે થોડાં પરિવારો જ આ નગરમાં વસવાટ કરે છે.

લખપતના કિલ્લામાં મકાનો ઉપરાંત શીખ ધર્મનું ગુરુદ્વારા પણ જોવા મળે છે. કહેવાય છે કે ઈ.સ.૧૬મી સદીની શરૂઆતમાં શીખોના પ્રથમ ગુરુ અને શીખ ધર્મના સ્થાપક ગુરુ નાનક હજની યાત્રાએ મક્કા મદીના જઈ રહ્યા હતા ત્યારે આ બંદરેથી થઈને ગયા હતા. અહીં તેઓ ઈ.સ.૧૫૦૬માં ૪૧ દિવસ સુધી રોકાયા હતા. તેની યાદગીરીરૂપે અહીં એક ગુરુદ્વારાનું નિર્માણ ઈ.સ.૧૯૯૦ની આસપાસના સમયગાળા દરમિયાન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત તેઓ જે મકાનમાં રોકાયા હતા તે હિન્દુ પરિવારનું મકાન આજે પણ જોવા મળે છે. અહીં ગુરુ નાનકની

ચરણપાદકાના દર્શન પણ થાય છે. આ સ્થળને યુનેસ્કોનું 'એશિયા પેસીફિક એવોર્ડ ફોર કન્ઝર્વેશન ઓફ હેરિટેજ સાઈટ' નો દરજ્જો પણ મળેલો છે. કચ્છ રાજ્યના સમયમાં આ ઐતિહાસિક નગરીમાં નાગર બ્રાહ્મણોની વસ્તી મોટા પ્રમાણમાં હતી. તેની સાક્ષીરૂપે આજે પણ અહીં હાટકેશ્વરનું મંદિર અને નાગરાય તળાવ જોવા મળે છે.

લખપતના કિલ્લાની અંદર આવેલી લખપતી પીરની દરગાહ અને પીરઘોષ મહંમદની દરગાહ કે જે પીરઘોષ મહંમદના ફૂબા તરીકે પણ ઓળખાય છે તે આકર્ષણનું કેન્દ્ર છે. લખપતની મુલાકાતે જતાં પ્રવાસીઓ ગુરુદ્વારા ઉપરાંત આ બંને સ્થળોની મુલાકાત અચૂકપણે લે છે. લખપતીપીરની દરગાહની મધ્યમાં ઊંચો ધુમ્મટ અને તેની ફરતે બીજા નાના નાના આઠ ધુમ્મટો આવેલા છે. દરગાહની પ્રત્યેક દિવાલમાં ઊંચી કાંગરીવાળી કમાંગારી અને તેની મધ્યમાં કુલ ૧૨ દરવાજા આવેલા છે. આ દરવાજાઓની શિરોરેખા ઉપરના ધુમ્મટો પરના કળશની ટોચે જઈને મળે એવી રીતનું સમાયોજન બાંધકામમાં કરવામાં આવ્યું છે. ધુમ્મટ પર આડી અને યભી રેખાઓથી વણેલા ચોરસ પડતા હોય તેવું ચણતરકામ કરવામાં આવ્યું છે. દરગાહની અંદર પથ્થરની જાળીઓનું કોતરકામ પણ ખૂબ કલાત્મક જોવા મળે છે.

લખપતના કિલ્લાનું અન્ય એક આકર્ષણ એ પીરઘોષ મહંમદની દરગાહ કે પીરઘોષ મહંમદનો ફૂબો છે. પીર તરીકે પૂજાતા પીરઘોષ મહંમદ કચ્છી કાફીઓના જાણીતા કચ્છી - સિંધી કવિ તરીકે પણ પ્રખ્યાત હતા. તેમના આ ફૂબાનું નિર્માણ ઈ.સ.૧૮૫૬માં કરવામાં આવેલું છે. તેની ઊંચાઈ ૬૪ ફૂટ જેટલી છે. ફૂબાના નિર્માણમાં ચાર વર્ષ જેટલો સમય લાગ્યો હતો. તેમાં એક ઊંચો અર્ધઅંડાકાર ધુમ્મટ આવેલો છે. તેની ઉપર પણ આડી અને યભી રેખાઓવાળા નાના ચોરસ પાડેલા છે. આ દરગાહની જાળીઓમાં પણ ખૂબ જ સુંદર કોતરણી કરેલી છે. આ કોતરણીકામ ભુજના આયનામહેલની જાળીઓને મળતું આવે છે. ગોળાકારનાં ખંડની મધ્યમાં પીરઘોષ મહંમદની કબર પણ આવેલી છે. આ કબર ઉપરનું બારીક કોતરણીકામ અહીં આવતા પ્રવાસીઓનાં આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની રહે છે. વિશાળ ગોળાકાર ગુંબજ ધરાવતો આ ફૂબો ઉત્કૃષ્ટ શિલ્પ-સ્થાપત્ય અને બેનમૂન કોતરણી માટે પ્રસિદ્ધ છે. આ ગોળાકાર ફૂબાને આઠ વિભાગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યો છે. તેનાં પર વેલ અને વનસ્પતિનું ઝણવટભર્યું કોતરણીકામ અને નક્શીકામ કરવામાં આવ્યું છે.

આ કિલ્લામાં ઉપર જવા માટે કિલ્લાની અંદરથી પગથિયાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી છે. કિલ્લાની ઉપરથી સમગ્ર લખપત નગર તેમજ દૂરના વિસ્તારો સુધી નજર રાખી શકાતી હતી. નગર અને કિલ્લાની સલામતી માટે આ કિલ્લા પર એક તોપ પણ ગોઠવવામાં આવી હતી. જે આજે ભુજમાં આવેલા કચ્છ મ્યુઝિયમમાં રાખવામાં આવેલી છે. અહીંથી થતાં વેપારની સલામતી માટે આ કિલ્લાનું મહત્વ ખૂબ જ હતું. કચ્છમાં ઈ.સ.૨૦૦૧માં આવેલા વિનાશક ભૂકંપને કારણે કિલ્લા તેમજ તેમાં આવેલા મકાનો અને અન્ય ઈમારતોને પણ નુકસાન થયેલું હતું. ત્યારબાદ રાજ્યનાં પુરાતત્વ વિભાગ દ્વારા તેનું સમારકામ સમયાંતરે થતું રહ્યું છે.

સંદર્ભસૂચી :-

1. (પ્રાયોજક) કચ્છ ડેવલપમેન્ટ કાઉન્સિલ. (2012). *કચ્છનો સર્વાંગી ઇતિહાસ ભાગ-1*, ગુજ્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
2. (પ્રાયોજક) કચ્છ ડેવલપમેન્ટ કાઉન્સિલ. (2012). *કચ્છનો સર્વાંગી ઇતિહાસ ભાગ-2*, ગુજ્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
3. ધોળકિયા, હરેશ (2009). *કચ્છ પરિચય પુસ્તિકા - 1221*, પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ.
4. કારાણી, દુલેરાય (2010). *કચ્છ કલાધર - ભાગ-1*, પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ.
5. જેઠી, પ્રમોદ (2010). *કચ્છ અચીજા*, શ્રી લીંબજા પ્રકાશન, ભુજ-કચ્છ.
6. જાદવ, જોરાવરસિંહ. (2010). ગુજરાતની લોક સાંસ્કૃતિક વિરાસત, માહિતી કમિશ્નરની કચેરી, ગાંધીનગર.

કૃષિક્ષેત્રે ટપક પદ્ધતિ આધારિત ખેતીથી ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ પર થતી અસરોનો અભ્યાસ
(અબડાસા તાલુકાના કનકપર ગામના સંદર્ભમાં)

-:સંશોધક:-

ભૂપેન્દ્ર એન ગુંસાઈ

(એમ.એ. એમ.ફિલ.)

પી.એચડી સ્કોલર સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ)

❖સારાંશ :-

વર્તમાન સમયમાં કૃષિક્ષેત્રે સૌથી મહત્વનું પરિબલ હોય તો તે પાણી છે.વર્ષો થી પરંપરા મુજબ ફવા,બોર , કેનાલ, નદી, તળાવ વગરેથી ખેડૂતો સિંચાઈ કરતાં આવ્યા છે. પરંતુ ભૂર્ગભજળ ભંડારો ઉલેચાઈ જવાથી પાણીના સ્તર નીચા જતાં જાય છે. તેમજ વધુ ઊંડાઈથી પાણી ખેંચતા તેની ગુણવત્તા પણ પિયત માટે જરૂરિયાત મુજબની રહેતી નથી. આપણી પાસે પાણી જથ્થો મર્યાદિત છે.માટે આજની પેઢીને જળ સંપત્તિ સાચવી રાખવી હશે તો આધુનિક સિંચાઈ પદ્ધતિઓ અપનાવી પાણીની કરકસર પૂર્વક ઉપયોગ કરવો અનિવાર્ય છે. ત્યારે કૃષિક્ષેત્રે ટપક પદ્ધતિ આધારિત ખેતી ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ પર કેવી અસરો થઈ તે જાણવા પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસ કચ્છ જિલ્લાના અબડાસા તાલુકાના યદચ્છ રીતે એક ગામ પસંદ કરીને ખેડૂતો આર્થિક પરિસ્થિતિમાં કેવા ફેરફારો થયા છેતથા કેવી અસરો થઈ છે. તે જાણવા પ્રયાસ આ સંશોધનમાં કરવામાં આવ્યું છે.

❖પ્રસ્તાવના :-

આપણે સૌ જાણીએ છીએ ભારત ખૂબ લાંબા સમયથી કૃષિક્ષેત્રે ખેતી કરવા જૂની પુરાણી પદ્ધતિઓ દ્વારા ખેતી થતી આવી છે. પરંતુ હાલમાં સમયમાં જ્યાં વધારે પાણી અછત છે. થતાં હાલના સમયમાં ખેડૂતો જ્યારે વ્યાપારિક ખેતી તરફ વળ્યા છે.ત્યારે ખેતી માટે પાણીના યોગ્ય ઉપયોગ થકી વધારે પ્રમાણમાં વાવેતર કરી યોગ્ય ઉત્પાદન કરી શકે છે. જૂની પદ્ધતિ દ્વારા ખેતી કરવી તે હાલના સમયે કુદરતી સંપત્તિને નુકશાન બરાબર છે.તથા વધારે પાણીનો બગાડ ઉપરાંત નિદામણમાં વધારો થવાથી ખાતરની કાર્યક્ષમતામાં ઘટાડો વગરે જેવા અનેક ગેરલાભોમાં વધારો થયો છે.

ટપક પદ્ધતિ એ પાણીની 40 થી 60 ટકા સુધી બચત કરી શકે છે. વનસ્પતિને રોજ પૂરતા પ્રમાણમાં પાણી મળતું હોવાથી વનસ્પતિની વૃદ્ધિ ઝડપી બને છે. વળી જમીનના પ્રકાર મુજબ ટપક પદ્ધતિ યોગ્ય અને પૂરતું પોષણક્ષમ પાણી આપવું શક્ય બને છે. ટપક પદ્ધતિથી ચુરિયા એમોનિયા સલ્ફેટ, પોટાશ વગરે જેવી જતુંનાશક દવા ટપક પદ્ધતિ દ્વારા આપવી શક્ય છે. જેથી વધારાનો ખર્ચ ટાળી શકાય છે. અસમતોલ જમીન માં પણ યોગ્ય પિયત કરી શકાય છે.

❖ સમસ્યા કથન :-

વર્તમાન સમયને આધુનિક યુગ ગણવામાં આવે છે. આ સમયમાં ખેડૂતો પિયત માટે ટપક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી તેમની આર્થિક સ્થિતિમાં કેવા ફેરફારો થાય તે જાણવા કચ્છ જિલ્લાના અબડાસા તાલુકા કનકપર ગામમાં ખેડૂતો દ્વારા અપનાવેલ ટપક પદ્ધતિથી શું અને કેવા ફાયદા થયા અને તે ઉપરાંત આર્થિકક્ષેત્રે આવક તથા ખર્ચમાં કેવા ફેરફારો થયા છે. તે જાણવા પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

❖ અભ્યાસના હેતુઓ :-

- ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ તપાસવી
- ટપક પદ્ધતિ આધારિત ખેતીના લીધે ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિમાં થતી અસરો તપાસવી
- ખેડૂતોના ખર્ચમાં ટપક પદ્ધતિ અપનાવ્યાં બાદ આવેલ પરિવર્તનનો અભ્યાસ કરવો

❖ ઉત્કલ્પના :-

- ટપક પદ્ધતિના ઉપયોગના કારણે ખર્ચમાં ઘટડો થયો હશે.
- ટપક પદ્ધતિના ઉપયોગના કારણે ઉત્પાદનમાં વધારો થયો હશે.

❖ અભ્યાસક્ષેત્ર :-

પ્રસ્તુત સંશોધન માટે સંશોધકે કચ્છ જિલ્લાના અબડાસા તાલુકાના કનકપર ગામને પસંદ કરેલ છે. સંશોધક દ્વારા ગામડાને પસંદ કરવા આકસ્મિક નમૂના પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

❖ નમૂના પસંદગી અને નમૂના કદ :-

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં યદ્યથ નમૂના પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તથા નમૂના કદ તરીકે 10 ખેડૂતો પસંદ કરવામાં આવ્યા છે.

❖સંદર્ભ સાહિત્ય સમીક્ષા :-

1. આર. જે. પટેલ (પિયતની અતિ આધુનિક પદ્ધતિ એટલે ટપક પદ્ધતિ વર્ષ 2009)

-ક્ષારવાળા પાણીનો ઉપયોગ પણ પિયત માટે કરી શકાય છે.

-જમીનમાં પિયત ઓછું હોય ત્યારે તેમ માત્ર ભેજ હોવાથી ખેતી કાર્યમાં સુગમતા રહે છે.

-ઉત્પાદનની ગુણવત્તા સારી આવે છે જેથી બજાર ભાવ સારા મળે છે.

2. ડો. કે . એ . શાહ (ટપક પદ્ધતિ એક ફાયદાઓ અનેક -કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્ર નવસારી વર્ષ 2021/2022)

-પાકની ઉત્પાદકતા અને ગુણવત્તા માટે પિયત એ મહત્વનું પરિબલ ભાગ ભજવે છે.

-પિયત પાણીની જથ્થો મર્યાદિત હોય ત્યારે વધારે ઉત્પાદન મેળવવા પાણીનો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ અનિવાર્ય છે. -બિન ઉપજાઉ જમીનને ઉપજાઉ જમીન બનાવી શકાય છે.

❖માહિતી વર્ગીકરણ અને માહિતીનું વિશ્લેષણ :-

➤સામાન્ય માહિતી :-

કુટુંબની સંખ્યા	કુલ વસ્તી	પુરુષો	સ્ત્રીઓ	શિક્ષણનું પ્રમાણ	પુરુષ શિક્ષણ	સ્ત્રી શિક્ષણ	જાતિ પ્રમાણ
79	514	249	265	79.55	90.43	69.70	1064

સ્રોત : સેન્સેસ ઓફ ઈન્ડિયા 2011

➤જમીન વિગતો (હેક્ટરમાં) :-

કુલ ભૌગોલિક વિસ્તાર	ઉજ્જડ અને ખેડી ન શકાય તેવી જમીન	ખેડવા લાયક પડતર	ગૌચર જમીન	બિન ખેતી ઉપયોગ હેઠળ જમીન	ચોખ્ખો વાવેતર વિસ્તાર

સ્રોત : પ્રાથમિક માહિતી વિલેજ પ્રોફાઇલ અબડાસા તાલુકા પંચાયત

➤ઉતરદાતાનું શિક્ષણનું પ્રમાણ દર્શાવતું કોષ્ટક (ટકાવારીમાં) :-

નિરક્ષક	પ્રાથમિક	માધ્યમિક	ઉચ્ચ માધ્યમિક	સ્નાતક	અનુસ્નાતક
10 %	10%	30%	20 %	30 %	0

સ્રોત : પ્રાથમિક માહિતી

➤ જમીનનું પ્રમાણ દર્શાવતું કોષ્ટક (એકરમાં) :-

1 હેક્ટર થી ઓછી	1 થી 2 હેક્ટર	2 થી 4 હેક્ટર	4 થી 10 હેક્ટર
10 %	10 %	60 %	20 %

સ્રોત : પ્રાથમિક માહિતી

➤ સિંચાઈનો ઉપયોગ દર્શાવતું કોષ્ટક :-

કુલ પ્રમાણ	ટપક પદ્ધતિ	પરંપરાગત
100 %	100 %	0 %

સ્રોત : પ્રાથમિક માહિતી

➤ ટપક પદ્ધતિના વપરાશ બાદ ઉત્પાદકતામાં વધારો ઘટાડો દર્શાવતું કોષ્ટક :-

કુલ ઉત્પાદન	હા (%)	ના (%)
100 %	100 %	0

સ્રોત : પ્રાથમિક માહિતી

➤ ટપક પદ્ધતિના વપરાશ બાદ આવકમાં વધારો ઘટાડો દર્શાવતું કોષ્ટક :-

આવકમાં વધારો	આવકમાં ઘટાડો
90 %	10 %

સ્રોત : પ્રાથમિક માહિતી

➤ ટપક પદ્ધતિના વપરાશ બાદ ખર્ચમાં થયેલ ફેરફાર દર્શાવતું કોષ્ટક :-

ખર્ચ વધારો	ખર્ચ ઘટાડો
0 %	100 %

સ્રોત : પ્રાથમિક માહિતી

➤ ટપક પદ્ધતિના વપરાશ બાદ પાણીની બચત થઈ છે :-

હા (%)	ના (%)
90 %	10 %

સ્રોત : પ્રાથમિક માહિતી

➤ ટપક પદ્ધતિના વપરાશ બાદ ખાતરનો મહત્તમ ઉપયોગ દર્શાવતું કોષ્ટક :-

હા (%)	ના (%)
90 %	10 %

સ્રોત : પ્રાથમિક માહિતી

➤ ટપક પદ્ધતિના વપરાશ બાદ મજૂર તથા ઊર્જા શક્તિમાં બચત દર્શાવતું કોષ્ટક :-

હા (%)	ના (%)
90 %	10 %

સ્રોત : પ્રાથમિક માહિતી

➤ આર્થિક સ્થિતિમાં થયેલ ફેરફાર દર્શાવતું કોષ્ટક :-

હા (%)	ના (%)
100 %	00

સ્રોત : પ્રાથમિક માહિતી

❖ ઉત્કલ્પના પરીક્ષણ :-

1. ટપક પદ્ધતિના ઉપયોગના કારણે ખર્ચમાં ઘટાડો થયો હશે

હા (%)	ના (%)
100 %	00 %

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ટપક પદ્ધતિના ઉપયોગના કારણે ખેડૂતોના કુલ ખર્ચમાં ઘટાડો થયો છે. જે ઉત્કલ્પનાનો સ્વીકાર થાય છે.

2. ટપક પદ્ધતિના ઉપયોગના કારણે ઉત્પાદનમાં વધારો થયો હશે.

કુલ ઉત્પાદન	હા (%)	ના (%)
100 %	100 %	0

વિશ્લેષણ કરતાં માલૂમ પડેલ કે ટપક પદ્ધતિના ઉપયોગના કારણે ખેત ઉત્પાદકતામાં વધારો થયો છે. ઉતકલ્પનાનો સ્વીકાર થાય છે.

❖સંબંધિત અભ્યાસના તારણો :-

- અભ્યાસમાં પસંદ કરાયેલા ઉતરદાતાનો અભ્યાસ કરતાં અભણ 10 % પ્રાથમિક 10 % માધ્યમિક 30 % ઉચ્ચ માધ્યમિક 20 % સ્નાતક 30 % ખેડૂતો શિક્ષણ મેળવેલ છે.

- અભ્યાસમાં પસંદ કરાયેલા ઉતરદાતાની ખેતીની જમીન પ્રમાણમાં 1 હેક્ટર થી ઓછી 10 %, 1 હેક્ટર થી 2 સુધી 10 %, 2 હેક્ટર થી 4 હેક્ટર સુધી 60 % અને 4 હેક્ટર થી 10 હેક્ટર માં 20 % ખેડૂતોઓ જમીન ધરાવે છે. જેમાં સોથી વધુ મધ્યમ પ્રકારના ખેડૂતો છે.

-કનકપર ગામમાં ખેડૂતો 100 % સિંચાઈ તરીકે ટપક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરેલ છે. સાથે વિશેષ જાણવામાં મળ્યું 100 % ટપક સિંચાઈ માટે જળ સ્વરક્ષણ ક્ષેત્રે ગામને એવોર્ડ પણ મળેલ છે.

-ટપક પદ્ધતિના વપરાશના કારણે 100 % ખેડૂતો માની રહ્યા છે કે તેમના ખેત પેદાશમાં વધારો નોંધાયો છે.

-અભ્યાસ અંતર્ગત પસંદ કરેલ ઉતરદાતા પૈકી 90 % ખેડૂત માની રહ્યા છે કુલ આવકમાં વધારો થયો છે. જ્યારે 10 % ખેડૂત માની રહ્યા છે કે કુલ ખર્ચમાં વધ્યો છે.

- અભ્યાસ અંતર્ગત પસંદ કરેલ ઉતરદાતા પૈકી 10 % ખેડૂતો માંને છે. કે પાણી બચત નથી થતી જ્યારે 90 % ખેડૂતો સ્વીકાર્યું કે ટપક પદ્ધતિના ઉપયોગના કારણે પાણીનો બચાવ થાય છે.

-ટપક પદ્ધતિના વપરાશના કારણે 10 % ખેડૂતો માની રહ્યા છે કે મજૂરી ખર્ચ તેમજ ઊર્જા ખર્ચમાં વધારો થાય છે જ્યારે 90 % ખેડૂતો સ્વીકાર્યું જે ટપક પદ્ધતિના કારણે મજૂરી ખર્ચ અને ઊર્જા ખર્ચનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે.

- અભ્યાસ અંતર્ગત પસંદ કરેલ ઉતરદાતા પૈકી 100 % ઉતરદાતા સ્વકારે છે કે ટપક પદ્ધતિ લગાવ્યા બાદ તેમની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો થયો છે.
- અભ્યાસ અંતર્ગત પસંદ કરેલ ઉતરદાતા સંગઠિત છે માટે આ ગામમાં ગો આધારિત ખેતીને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવે છે.
- સંપૂર્ણ ગામ એકસાથે સંગઠિત થઈ ખેત ઉત્પાદન મેળવે છે. ખેડૂતોને માહિતી મળી રહે તે માટે વિવિધ સેમિનાર કિસાન ગોષ્ઠી જેવા કાર્યક્રમ કરવામાં આવે છે. તથા ગામમાં જ ખેતી અંગે સાધન સામગ્રી મળી રહે તે માટે મંડળી કાર્યરત છે.
- અભ્યાસ અંતર્ગત પસંદ કરેલ ઉતરદાતાઓ ગાય ગોબર આધારિત ખેતી અને ઓર્ગેનિક ખેતી વિશેષ મહત્વ આપે છે.

-કનકપર ગામની જમીન એક લેવલ અને સમથલ છે માટે અન્ય ગામો ફેરફાર જોવા મળે

❖સૂચનો :-

- ટપક ઉપરાંત હજુ સિંચાઈ અંગે નવી શોધાયેલ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરી શકાય છે.
- સાધન સામગ્રી ખેડૂતો દ્વારા શરૂ કરાયેલ ગો આધારિત ખેતી હજુ વિકસાવી જોઈએ
- સિંચાઈ અંગે ટપક પદ્ધતિ વપરાશ અંગે વિવિધ કૃષિ નિષ્ણાતોનું માર્ગદર્શન ખેડૂતોને આપવું જોઈએ
- ટપક પદ્ધતિમાં વાપરવામાં આવતી નળીઓ અંગે એસિડ ટ્રીટમેન્ટ અંગે સંપૂર્ણ જાણકારી બધા ખેડૂતો સુધી પોહચતી કરવી જોઈએ.
- ટપક પદ્ધતિ દ્વારા હજુ કેમ વધુ પાક વાવેતર તથા વધારે ઉત્પાદન મેળવી શકાય તે અંગે બીજા ખેડૂતોને જાગૃત કરવા જોઈએ
- ટપક પદ્ધતિ વપરાશ અંગે યોગ્ય માર્ગદર્શન મળે તે પ્રકારના કાર્યક્રમ અનિવાર્ય છે.
- ટપક પદ્ધતિ વપરાશ અંગે હજુ કેટલીક ગેરસમજણ દૂર કરવી અનિવાર્ય છે.

-ખેડૂતોએ ટપક પદ્ધતિ વસાવા માટે સરકારશ્રી તરફથી મળતી સવલતો અંગે જાગૃતતા લાવવી જોઈએ

❖સંબંધિત મર્યાદાઓ :-

-પ્રસ્તુત અભ્યાસ માત્ર એક ગામ પૂરતો છે.

-ખેડૂતો પોતાનું આવક જાવક અંગે ખર્ચ હિસાબ યોગ્ય રીતે રાખતા ન હોવાથી વિષમતા જણાય

-ઘણીવાર ખેડૂતો પોતાની માનસિકતા આધારી વલણો જવાબદાર હોય

-કુદરતી ફળદ્રુપતા જુદી જુદી હોવાથી શક્ય નથી દરેક ગામ માટે ઉત્પાદકતામાં વિષમતા આવે.

❖સંદર્ભસૂચિ :-

-વિલેજ પ્રોફાઇલ અબડાસા તાલુકા પંચાયત

-કચ્છ જિલ્લા આંકડાકીય રૂપરેખા

- પિયતની અતિ આધુનિક પદ્ધતિ એટલે ટપક પદ્ધતિ વર્ષ 2009

-www.censusindia.gov.in

**AN ANALYSIS OF CAPITAL STRUCTURE AND ITS
IMPACT ON PROFITABILITY: FMCG COMPANIES IN INDIA**

Dr. D. R. CHAVDA

Assistant Professor

Department of Commerce & Management

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University,

Junagadh-362263

Abstract:

Fast Moving Consumer Goods sector is the fastest and the fourth largest sector of the Indian economy. A company's capital structure which may be defined as the total of its net value plus preferred stock plus long-term debts is how it finances its assets through a combination of debt & equity capital. Because of how capital structure interacts with other financial decision-making variables it is one of the most complicated areas of financial decision making. This paper focus on how capital structure affects the firm's profitability. The sample of 5 companies over 5 years from 2017-18 to 2021-22 is considered in this study. To investigate how capital structure affects profitability, Net profit ratio (NPR), Return on capital employed (ROCE), Debt to equity (DE), and Interest coverage ratio (ICR), Return on Assets Ratio is use to fulfill the objective of the study. Regression analysis has been use as a statistical tool. Researchers draw the conclusion that capital structure and profitability change significantly as a result.

Key words:

Capital Structure, profitability, Net profit ratio (NPR), Return on capital employed (ROCE), Debt to equity (DE), and Interest coverage ratio (ICR), Return on Assets Ratio,

Introduction

The capital decision is one of the crucial ones a finance management must make the choice regarding capital finance must be made while taking into account a wide range of variables and how they interact. A company's capital structure the mix of debt, equity and additional sources of funding that a corporation employs to its long-term assets with

funding. Between debt and equity, there is a crucial distinction in the capital structure. Gearing or leverages are used to calculate the percentage of debt funding. The capital structure of a company is influenced by a variety of circumstances. Thus, it is important for the company to identify the ideal financing mix. A corporation sets a target capital structure that it believes to be ideal after considering a number of factors because pinpointing the precise optimal capital structure is not a science. A company's capacity to turn a profit is referred to as profitability. A profit is what remains after a business pays all costs directly associated with generating the revenue. Such as those associated with producing a product as well as other costs associated with carrying out its daily operations.

Review of literature

(Poornima & kumar, 2022), The objective of this study is to use a panel framework to identify the key influences on the financing decisions made by 15 FMCG Companies. It also aims to determine whether the factors taken into account after a solid justification for those decisions in accordance with capital structure models like trade off theory, agency theory and pecking order theory that have been developed over time. The information is gathered from the CMIE process database for the year 2008 to 2019. The variables are profitability, size, non-debt tax shield, tangibility, uniqueness, liquidity and origin. The finding of the study is the relevant variables support the pecking order hypothesis of capital structure's predicted behavior.

(Parwani, 2022), The aim of research study is to comprehend the factors influencing capital structure. To evaluate how the capital structure factors affect profitability to increase knowledge of firm's capital structures. Researcher used many variables to check the relation between capital structure and profitability period of the study is ten years 2010-11 to 2019-20. Finding of the study is the factors firm size, asset structure, debtors ratio, cash, bank and other marketable securities/ sales have a substantial impact on the capital structure for enterprises with a turnover above ₹1000 Crore. It is determined that the factors below ₹1000 Crore are negligible and have no bearing on financial strength.

(Patra, 2021), This study aims to investigate how the capital structure affects the financial performance of FMCG companies listed on the Indian National stock exchange (NSE). In this study researcher collect sample of 10 companies and take 14 years from 2007 to 2020 time period. They also used various ratios to examine impact of capital structure on

profitability. The result is suggest that total debt to total assets, interest coverage ratio and price to book value if the company have a positive impact but debt-equity has a negative impact on the ROE.

(Tetteh, Bediako, Jha, Bansal, & Kashyap, 2020), Assessing the total returns of business and more significantly determining whether stock return are sensitive to changes in the capital structure depend critically on changes in the capital structure and financial performance. Stock returns were considered as dependent variables and debt to equity, return on equity ratio and independent variables earnings per share were employed. Researchers used regression model which is used to derive the findings from the specified variables. Earnings per share, return on equity and debt to equity ratio all favorable affect stock return. The result led to the firm performance and change in capital structure both affected stock returns.

(Fatima & Mohinuddin, 2020), The goal of this study is to look into how the capital structure of listed ceramic companies in Bangladesh affects their corporate value and profitability. The panel data regression model is used in this quantitative investigation and R Software is used to facilitate the analysis. Five ceramic businesses registered on the Dhaka stock exchange are involved in this project. The seven year period from 2012 to 2018. statistical tools used in this study pooled ordinary least square, fixed effect and random effect models were used as the three econometric approaches. Hypotheses were tested using the panel corrected standard error technique. Findings of the study is net profit margin was shown to be unaffected by capital structure.

(Pandey, Mansuri, Pandey, & Vasantharajan, 2019), This study aims to investigate India's textile industry's capital structure and profitability. The objective of the study is to investigate the factors influencing capital structure and profitability. The purpose of this study is to ascertain how the textile industry's capital structure and profitability are related. Total sample size of the study is 27 Textile Industry. Time period of the research study is 10 years from 2005-06 to 2014-15. As statistical tools used in this study are descriptive statistics, regression analysis and correlation analysis have all been used. Findings of the study discovered that elements like capital structure have a substantial impact in the textile company's profitability in India.

(Singh & Bagga, 2019), The purpose of the current study is to assess how capital structure affects the profitability of nifty. 50 companies listed on the national stock

exchange of India between 2008-2017. Multiple panel data, regression models and descriptive statistics correlation were used to analyze the data. The association between capital structure and profitability has been investigated using for distinct regression models. They examine the individual effects of total debt and total equity ratios on profitability or ROA and ROE in these models. They conclude that capital structure significantly enhances a company's profitability. The findings of this study are beneficial to lenders, investors and business organizations. In order to increase the firm's value, it will also assist the financial management in determining their ideal capital structure. The upcoming study may concentrate on a larger group of business or may be sector specific.

Statement of the Problem

A business can improve its performance by paying attention to its capital structure. A company's capital structure is the particular ratio of debt to equity that it utilizes to finance its activities. Firms may finance their operations using their debt or equity capital assets. If a company needs fresh funding, a crucial decision is whether to raise debt or equity. Despite the ongoing theoretical discussion on capital structure, there is comparatively little empirical data on how business actually chooses between different types of financing at particular moment in time in order to maximize profitability. The research on how capital structure affects profitability aids in identifying potential issues with capital structure performance. Hence, the primary issue of this research is to investigate the impact of capital structure on the profitability of FMCG companies in India.

Research Design

A research design is an arrangement of parameters for data collecting and analysis that seeks to balance procedural economy with relevance to the study goal. In light of the purpose of the research, the budget, the time available, and other factors, a good design is frequently described by adjectives like adaptable, appropriate, efficient, inexpensive, and so on. In order to complete the study, secondary quantitative data were used. The analysis only uses accounting information from financial companies that were listed on the Bombay Stock Exchange in India from 2017-18 to 2021-22. The necessary information for the ratios is taken from required websites and annual reports of financial institutions.

Period of the study

The present study covers a period of five years from 2017-18 to 2021-22.

Universe of the study

Since the study is being conducted by a single researcher, it is not practical to cover all organizations hence, the researcher has chosen 5 companies. The following criteria are taken into account when choosing the sample units:

- The business ought to be listed on the Indian Bombay Stock Exchange.
- The chosen business should have a significant market capitalization.
- Data should be available for the full study period, which runs from 2017–18 to 2021–2022.

The table below lists the five FMCG firms that the researcher looked into in total.

Sr. No	Name of the company	Data period
1	Hindustan Unilever Limited	2017-18 to 2021-22
2	India Tobacco Company Limited	2017-18 to 2021-22
3	Britannia Industries Limited	2017-18 to 2021-22
4	Godrej Industries Limited	2017-18 to 2021-22
5	Dabur India Limited	2017-18 to 2021-22

Objectives of the study

Finding out how capital structure affects the profitability of the chosen enterprises is the study's main goal. Some specific goals include:

- Recognizing the financial structure of chosen organisations over the course of the study
- To determine the profitability of particular businesses during the research period.
- To determine the connection between profitability and capital structure.
- To advise the chosen companies, if necessary, on how to boost profitability by adopting a stronger strategic capital structure framework.

Hypotheses of the Study

In order to accomplish the aforementioned aims, the study also aimed to investigate the hypotheses that served as a benchmark.

The researcher has framed following Hypotheses:

H₀: There is no significant impact of the Capital Structure on the Profitability of the Selected FMCG companies

H₁: There is a significant impact of the Capital structure on the Profitability of the Selected FMCG companies

Data collection of the study

The current study solely relies on secondary data for its foundation. The journals, annual reports, and websites of particular companies were the study's primary data sources. In addition, the study's pertinent data is completed using information published by the chosen companies as well as published literature in the form of books, periodicals, journals, and articles.

Scope of the study

The researcher is unable to conduct the current research study at a macro level; hence it is being done at the micro level. This study's scope is rather broad. Nonetheless, the capital structure and profitability were two characteristics that the researcher used in this study. Although there are other aspects that have an impact on profitability, the study's primary focus is on the concerns related to how capital structure affects profitability.

Significance of the study

The management can utilise the study to take the following actions to increase the profitability of their businesses:

1. Businesses must comprehend their capital structure, their strengths, and what promotes profitability in their respective industries is weakness.
2. Managers must comprehend the context of their environment before increasing debt capital in order to determine whether this is the best course of action for success in their respective industries.

3. The research aids management in determining the capital structure of their respective industries.

4. Management is aware of one of the factors that can boost profitability.

5. It also provides a competitive analysis of the companies that were chosen.

Investors can also benefit from the study. Investors should put their money into businesses with excellent profitability ratios and advantageous capital structures.

Data Analysis of Regression

A type of predictive modeling approach called regression analysis looks into the relationship between a dependent (goal) and an independent variable (predictor). This method is employed in forecasting, time series modeling, and the determination of the causal connection between the variables.

There is significant overlap between the use of regression analysis and machine learning when it comes to prediction and forecasting. Regression analysis is also employed to identify the independent variables that are connected to the dependent variable and to investigate the nature of these connections. Regression analysis can be used to infer causal connections between the independent and dependent variables under specific conditions. Nonetheless, caution is advised because this could result in illusions or false associations. Regressions can be accomplished in a plethora of different ways, it is true. Each form has a distinct purpose and a set circumstance in which it is most appropriate to use it.

For this investigation, the researcher utilised a linear regression model. The researcher does this regression analysis in excel for each of the chosen ratios. Here, DE and ICR are the independent variables, whereas NP, ROCE, ROA, and ROE are the dependent variables. The tables below demonstrate this regression.

1. Regression of DER on

NPR Hypothesis:

H₀: There is no significant impact of Debt to Equity ratio on Net Profit Ratio

H₁: There is significant impact of Debt to Equity ratio on Net Profit Ratio

Level of Significance: 5%

Table 1.1 Regression result of Debt to Equity Ratio on Net Profit Ratio

	<i>Coefficients</i>	<i>Standard Error</i>	<i>t Stat</i>	<i>P-value</i>
Intercept	19.20	1.28	14.96	0.00
DER	-9.14	4.66	-1.96	0.06

(Source: computed by researcher)

The table 1.1 shows that the coefficient of regression of Debt to Equity Ratio on Net Profit Ratio is -9.14; it indicates that 1 point change on the Debt to Equity Ratio corresponds to -9.14 points change on the Net Profit Ratio. Here the p value is 0.06 which is more than 0.05, it indicates that Null hypothesis is accepted and Alternative hypothesis is rejected. Because of this, it is concluded that there is no significant impact of Debt to Equity ratio on Net Profit ratio.

2. Regression of DER on

ROCE Hypothesis:

H₀: There is no significant impact of Debt to Equity ratio on Return on Capital Employed Ratio

H₁: There is significant impact of Debt to Equity ratio on Return on Capital Employed Ratio

Level of Significance: 5%

Table 2.1 Regression result of Debt to Equity Ratio on Return on Capital Employed Ratio

	<i>Coefficients</i>	<i>Standard Error</i>	<i>t Stat</i>	<i>P-value</i>
Intercept	35.20	5.34	6.59	0.00
DER	10.39	19.38	0.54	0.60

(Source: computed by researcher)

The table 2.1 shows that the coefficient of regression of Debt to Equity Ratio on Return on Capital Employed Ratio is 10.39; it indicates that 1 point change on the Debt to Equity Ratio corresponds to 10.39 points change on the Return on Capital Employed Ratio. Here the p value is 0.60 which is more than 0.05, it indicates that Null hypothesis is accepted and Alternative hypothesis is rejected. Because of this, it is

concluded that there is no significant impact of Debt to Equity ratio on Return on Capital Employed ratio.

3. Regression of DER on

ROA Hypothesis:

H_0 : There is no significant impact of Debt to Equity ratio on Return on Assets

Ratio H_1 : There is significant impact of Debt to Equity ratio on Return on Assets

Ratio Level of Significance: 5%

Table 3.1 Regression result of Debt to Equity Ratio on Return on Assets Ratio

	<i>Coefficients</i>	<i>Standard Error</i>	<i>t Stat</i>	<i>P-value</i>
Intercept	18.36	1.50	12.20	0.00
DER	-2.27	5.46	-0.42	0.68

(Source: computed by researcher)

The table 3.1 shows that the coefficient of regression of Debt-to-Equity Ratio on Return on Assets Ratio is -2.27; it indicates that 1 point change on the Debt to Equity Ratio corresponds to -2.27 points change on the Return on Assets Ratio. Here the p value is

0.68 which is more than 0.05, it indicates that Null hypothesis is accepted and Alternative hypothesis is rejected. Because of this, it is concluded that there is no significant impact of Debt to Equity ratio on Return on Assets ratio.

4. Regression of DER on

ROE Hypothesis:

H_0 : There is no significant impact of Debt to Equity ratio on Return on Equity Ratio

H_1 : There is significant impact of Debt to Equity ratio on Return on Equity Ratio

Level of Significance: 5%

Table 4.1 Regression result of Debt to Equity Ratio on Return on Equity Ratio

	<i>Coefficients</i>	<i>Standard Error</i>	<i>t Stat</i>	<i>P-value</i>
--	---------------------	-----------------------	---------------	----------------

Intercept	29.39	4.72	6.23	0.00
DER	18.05	17.11	1.06	0.30

(Source: computed by researcher)

The table 4.1 shows that the coefficient of regression of Debt to Equity Ratio on Return on Equity Ratio is 18.05; it indicates that 1 point change on the Debt to Equity Ratio corresponds to 18.05 points change on the Return on Equity Ratio. Here the p value is

0.30 which is more than 0.05, it indicates that Null hypothesis is accepted and Alternative hypothesis is rejected. Because of this, it is concluded that there is no significant impact of Debt to Equity ratio on Return On Equity ratio.

5. Regression of ICR on

NPRHypothesis:

H₀: There is no significant impact of Interest Coverage ratio on Net Profit

Ratio**H₁**: There is significant impact of Interest Coverage ratio on Net Profit

Ratio Level of Significance: 5%

Table 5.1 Regression result of Interest Coverage Ratio on Net ProfitRatio

	<i>Coefficients</i>	<i>Standard Error</i>	<i>t Stat</i>	<i>P-value</i>
Intercept	14.68	1.24	11.81	0.00
ICR	0.02	0.01	3.70	0.00

(Source: computed by researcher)

The table 5.1 shows that the coefficient of regression of Interest Coverage Ratio on Net Profit Ratio is 0.02; it indicates that 1 point change on the Interest Coverage Ratio corresponds to 0.02 points change on the Net Profit Ratio. Here the p value is 0.00 which is less than 0.05, it indicates that Null hypothesis is rejected and Alternative hypothesis is accepted. Because of this, it is concluded that there is significant impact of Interest Coverage ratio on Net Profit ratio.

6. Regression of ICR on ROCE

Hypothesis:

H₀: There is no significant impact of Interest Coverage ratio on Return on Capital Employed Ratio

H₁: There is significant impact of Interest Coverage ratio on Return on Capital Employed Ratio

Level of Significance: 5%

Table 6.1 Regression result of Interest Coverage Ratio on Return on Capital Employed Ratio

	<i>Coefficients</i>	<i>Standard Error</i>	<i>t Stat</i>	<i>P-value</i>
Intercept	34.04	6.03	5.64	0.00
ICR	0.02	0.03	0.67	0.51

(Source: computed by researcher)

The table 6.1 shows that the coefficient of regression of Interest Coverage Ratio on Return on Capital Employed Ratio is 0.02; it indicates that 1 point change on the Interest Coverage Ratio corresponds to 0.02 points change on the Return on Capital Employed Ratio. Here the p value is 0.51 which is more than 0.05, it indicates that Null hypothesis is accepted and Alternative hypothesis is rejected. Because of this, it is concluded that there is no significant impact of Interest Coverage ratio on Return on Capital Employed ratio.

7. Regression of ICR on

ROA Hypothesis:

H₀: There is no significant impact of Interest Coverage ratio on Return on Assets

Ratio **H₁:** There is significant impact of Interest Coverage ratio on Return on Assets

Ratio Level of Significance: 5%

Table 7.1 Regression result of Interest Coverage Ratio on Return on Assets Ratio

	<i>Coefficients</i>	<i>Standard Error</i>	<i>t Stat</i>	<i>P-value</i>
Intercept	16.17	1.61	10.02	0.00
ICR	0.01	0.01	1.68	0.11

(Source: computed by researcher)

The table 7.1 shows that the coefficient of regression of Interest Coverage Ratio on Return on Assets Ratio is 0.01; it indicates that 1 point change on the Interest Coverage Ratio corresponds to 0.01 points change on the Return on Assets Ratio. Here the p value is 0.11 which is more than 0.05, it indicates that Null hypothesis is accepted and Alternative hypothesis is rejected. Because of this, it is concluded that there is no significant impact of Interest Coverage ratio on Return on Assets ratio.

8. Regression of ICR on

ROE Hypothesis:

H₀: There is no significant impact of Interest Coverage ratio on Return on Equity

H₁: There is significant impact of Interest Coverage ratio on Return on Equity

Ratio Level of Significance: 5%

Table 8.1 Regression result of Interest Coverage Ratio on Return on Equity Ratio

	<i>Coefficients</i>	<i>Standard Error</i>	<i>t Stat</i>	<i>P-value</i>
Intercept	31.69	5.47	5.80	0.00
ICR	0.00	0.03	0.12	0.90

(Source: computed by researcher)

The table 8.1 shows that the coefficient of regression of Interest Coverage Ratio on Return on Assets Ratio is 0.00; it indicates that 1 point change on the Interest Coverage Ratio corresponds to 0.00 points change on the Return on Equity Ratio. Here the p value is 0.90 which is more than 0.05, it indicates that Null hypothesis is accepted and Alternative hypothesis is rejected. Because of this, it is concluded that there is no significant impact of Interest Coverage ratio on Return on Equity ratio.

From the Above table and its interpretation, it is concluded that there is no significant impact of DE ratio on NP, ROCE, ROA and ROE ratios and also IC ratio on ROCE, ROA and ROE ratios. While, there is significant impact of IC ratio on NPR. So it is concluded that there is no significant impact of capital structure on profitability.

9. Regression of DER on**ROA Hypothesis:**

H_0 : There is no significant impact of Debt-to-Equity ratio on Return on Assets Ratio

H_1 : There is significant impact of Debt-to-Equity ratio on Return on Assets Ratio

Level of Significance: 5%

Table 9.1 Regression result of Debt-to-Equity Ratio on Return on Assets Ratio

	<i>Coefficients</i>	<i>Standard Error</i>	<i>t Stat</i>	<i>P-value</i>
Intercept	18.36	1.50	12.20	0.00
DER	-2.27	5.46	-0.42	0.68

(Source: computed by researcher)

The table 9.1 shows that the coefficient of regression of Debt-to-Equity Ratio on Return on Assets Ratio is -2.27; it indicates that 1 point change on the Debt-to-Equity Ratio corresponds to -2.27 points change on the Return on Assets Ratio. Here the p value is

0.68 which is more than 0.05, it indicates that Null hypothesis is accepted and Alternative hypothesis is rejected. Because of this, it is concluded that there is no significant impact of Debt-to-Equity ratio on Return on Assets ratio.

10. Regression of DER on ROE**Hypothesis:**

H_0 : There is no significant impact of Debt to Equity ratio on Return on Equity Ratio

H_1 : There is significant impact of Debt to Equity ratio on Return on Equity Ratio

Level of Significance: 5%

Table 10.1 Regression result of Debt to Equity Ratio on Return on Equity Ratio

	<i>Coefficients</i>	<i>Standard Error</i>	<i>t Stat</i>	<i>P-value</i>
Intercept	29.39	4.72	6.23	0.00
DER	18.05	17.11	1.06	0.30

(Source: computed by researcher)

The table 10.1 shows that the coefficient of regression of Debt to Equity Ratio on Return on Equity Ratio is 18.05; it indicates that 1 point change on the Debt to Equity Ratio corresponds to 18.05 points change on the Return on Equity Ratio. Here the p value is

0.30 which is more than 0.05, it indicates that Null hypothesis is accepted and Alternative hypothesis is rejected. Because of this, it is concluded that there is no significant impact of Debt to Equity ratio on Return On Equity ratio.

11. Regression of ICR on NPR

Hypothesis:

H_0 : There is no significant impact of Interest Coverage ratio on Net Profit

Ratio H_1 : There is significant impact of Interest Coverage ratio on Net Profit

Ratio Level of Significance: 5%

Table 11.1 Regression result of Interest Coverage Ratio on Net Profit Ratio

	<i>Coefficients</i>	<i>Standard Error</i>	<i>t Stat</i>	<i>P-value</i>
Intercept	14.68	1.24	11.81	0.00
ICR	0.02	0.01	3.70	0.00

(Source: computed by researcher)

The table 11.1 shows that the coefficient of regression of Interest Coverage Ratio on Net Profit Ratio is 0.02; it indicates that 1 point change on the Interest Coverage Ratio corresponds to 0.02 points change on the Net Profit Ratio. Here the p value is 0.00 which is less than 0.05, it indicates that Null hypothesis is rejected and Alternative hypothesis is accepted. Because of this, it is concluded that there is significant impact of Interest Coverage ratio on Net Profit ratio.

12. Regression of ICR on ROCE

Hypothesis:

H_0 : There is no significant impact of Interest Coverage ratio on Return on Capital Employed Ratio

H₁: There is significant impact of Interest Coverage ratio on Return on Capital Employed Ratio

Level of Significance: 5%

Table 12.1 Regression result of Interest Coverage Ratio on Return on Capital Employed Ratio

	<i>Coefficients</i>	<i>Standard Error</i>	<i>t Stat</i>	<i>P-value</i>
Intercept	34.04	6.03	5.64	0.00
ICR	0.02	0.03	0.67	0.51

(Source: computed by researcher)

The table 12.1 shows that the coefficient of regression of Interest Coverage Ratio on Return on Capital Employed Ratio is 0.02; it indicates that 1 point change on the Interest Coverage Ratio corresponds to 0.02 points change on the Return on Capital Employed Ratio. Here the p value is 0.51 which is more than 0.05, it indicates that Null hypothesis is accepted and Alternative hypothesis is rejected. Because of this, it is concluded that there is no significant impact of Interest Coverage ratio on Return on Capital Employed ratio.

13. Regression of ICR on ROA

Hypothesis:

H₀: There is no significant impact of Interest Coverage ratio on Return on Assets Ratio

H₁: There is significant impact of Interest Coverage ratio on Return on Assets Ratio

Level of Significance: 5%

Table 13.1 Regression result of Interest Coverage Ratio on Return on Assets Ratio

	<i>Coefficients</i>	<i>Standard Error</i>	<i>t Stat</i>	<i>P-value</i>
Intercept	16.17	1.61	10.02	0.00
ICR	0.01	0.01	1.68	0.11

(Source: computed by researcher)

The table 13.1 shows that the coefficient of regression of Interest Coverage Ratio on Return on Assets Ratio is 0.01; it indicates that 1 point change on the Interest Coverage Ratio corresponds to 0.01 points change on the Return on Assets Ratio. Here the p value is 0.11 which is more than 0.05, it indicates that Null hypothesis is accepted and Alternative hypothesis is rejected. Because of this, it is concluded that there is no significant impact of Interest Coverage ratio on Return on Assets ratio.

14. Regression of ICR on ROE

Hypothesis:

H₀: There is no significant impact of Interest Coverage ratio on Return on Equity Ratio

H₁: There is significant impact of Interest Coverage ratio on Return on Equity Ratio

Level of Significance: 5%

Table 14.1 Regression result of Interest Coverage Ratio on Return on Equity Ratio

	<i>Coefficients</i>	<i>Standard Error</i>	<i>t Stat</i>	<i>P-value</i>
Intercept	31.69	5.47	5.80	0.00
ICR	0.00	0.03	0.12	0.90

(Source: computed by researcher)

The table 14.1 shows that the coefficient of regression of Interest Coverage Ratio on Return on Assets Ratio is 0.00; it indicates that 1 point change on the Interest Coverage Ratio corresponds to 0.00 points change on the Return on Equity Ratio. Here the p value is 0.90 which is more than 0.05, it indicates that Null hypothesis is accepted and Alternative hypothesis is rejected. Because of this, it is concluded that there is no significant impact of Interest Coverage ratio on Return on Equity ratio.

From the Above table and its interpretation, it is concluded that there is no significant impact of DE ratio on NP, ROCE, ROA and ROE ratios and also IC ratio on ROCE, ROA and ROE ratios. While, there is significant impact of IC ratio on NPR. So it is concluded that there is no significant impact of capital structure on profitability.

Suggestion of the Study

Based on above findings and conclusion of the study some points come into view which are presented in the form of suggestion to improve the capital structure and profitability position of the selected FMCG firms are as follows;

- In HUL & ITC Interest Coverage Ratio and Debt-Equity ratio are not relevant for the Company as it has negligible debt. The firm's financial success is significantly impacted by decisions on the capital structure. The average debt- to-equity ratio and interest coverage ratio of the enterprises show that there is room for the firms to grow their interest coverage ratios, but they must first guarantee themselves that future cash inflows would be moderate and stable.
- The profitability of ITC & HUL has been satisfactory during the study period. This profitability trend should be maintained in the future. This study proposesto investors that there may be no danger to invest in the ITC & HUL under examination by analysing the profitability of the samples. From the units chosenfor this study, investors can also determine the best unit in which to invest.
- GODREJ & BIL may give attention in the area of indirect expense as well as direct expense to reduction the cost because better performance of the company can be measured in terms of profitability.
- The company's management needs to identify additional variables that have an impact on profitability, such as product cost, product life cycle, competition, economic growth, price discrimination, sales growth, export, etc.

Limitation of the Study

- The study's findings are totally dependent on the secondary data used, which were collected from published annual reports and accounts of particular corporations.
- The investigation is carried out at the micro level using samples from 5 units that have been chosen, thus the Perfect choices cannot be made for the entire Indian FMCGsector.
- Ratio analysis, on which the current study is largely based, has its own limitations that are equally relevant to the study.
- There are various ways to gauge an industry's profitability, and in this regard, opinions among experts vary.
- The study duration is only five years long (2017-18 to 2021-22).
Both the accounting and statistical methods have limitations that also apply to our investigation.

Reference:

- Poornima, B. G., & Kumar, P. (2022). A Study On The Capital Structure Determinants Of FMCG Companies In India. *International Journal Of Financial Engineering*.
- Parwani, A. H. (2022). *An Analytical Study Of Capital Structure Of Pharmaceutical Companies In Gujarat*. Ahmedabad: Gujarat Technical University.
- Patra, D. (2021). The Capital Structure And Its Impact On The Profitability Of The FMCG Companies In India-A Study. *JEFMS Journal*, 2044-2051.
- Fatima, K., & Mohinuddin, M. (2020). Impact Of Capital Structure On Profitability And Corporate Value Of Ceramic Industry: A Study On Some Selected Listed Companies In Dhaka Stock Exchange. *Journal Of Business Administration*, 47- 78.
- Tetteh, H. T., Bediako, F. A., Jha, M., Bansal, R., & Kashyap, S. (2020). The Impact Of Capital Structure And Financial Performance On Stock Returns In India: A Review. *Bioscience Biotechnology Research Communications*, 47-50.
- Pandey, D. S., Mansuri, D. B., Pandey, D., & Vasantharajan, S. (2019). A Study On Capital Structure And Profitability: Evidence From Textile Industry In India. *International Journal Of Interdisciplinary Research And Innovations*, 468-478.
- Singh, N. P., & Bagga, M. (2019). The Effect Of Capital Structure On Profitability: An Empirical Panel Data Study. *Jindal Journal Of Business Research*, 65-77.
- Kachhatiya, H. J. (2016). *"An Analytical Study Of Capital Structure And Its Impact On Profitability Of Pharmaceutical Companies In India"*. Rajkot: Saurashtra University.
- Zala, D. A. (2020). *"Profitability Analysis Of Selected Fmcg Companies In India: An Empirical Study"*.
- Chandra, P. (2019). *Financial Management Theory And Practice*. Mc Graw Hill
- Kothari, R. (2016). *Financial Management: A Contemporary Approach*. New Delhi: SAGE Publications Pvt. Ltd.
- Kothari, C. R. (2015). *Research Methodology Methods And Techniques (Second Edition)*.
New Delhi : New Age International Private Limited

वेदामृतम्

DR. KASHYAP.D.TRIVEDI

DEPARTMENT OF SANSKRIT

GOVERNMENT ARTS AND SCIENCE COLLAGE, HARIJ

प्रस्तावना- 'बेदोऽखिलो धर्ममूलम्'- इस मनुप्रोक्त वचनसे स्पष्ट ज्ञात हो जाता है कि निखिल धर्मोंका मूल वेद है। वेद शब्द 'विद ज्ञाने' धातुसे निष्पन्न होता है, जिसका अर्थ है प्रकृष्ट ज्ञान। वेद ज्ञान तथा विज्ञानका अनादि भण्डार है। भारतीय धर्म एवं दर्शनके मूलभूत सिद्धान्तोंका उद्गम स्थल वेद ही है। वेद भारतीय संस्कृतिका प्राण है। यह भी सत्य है कि वेद-मन्त्र नितान्त ही गूढार्थक हैं, इसलिये उनके अर्थ-प्रकाशके लिये हमारे क्रान्तदर्शी ऋषि महर्षियोंने अनेक स्मृतियोंका दर्शन, धर्मसूत्र तथा पुराणादि ग्रन्थोंकी रचना करके उनका उपबृंहण किया है। यही कारण है कि भारतीय धर्ममें जो जीवन्त-शक्ति दृष्टिगोचर होती है, उसका कारण भी वेद ही है। इसलिये कहा जाता है कि जिस ज्ञानविज्ञानके कारण किसी - तत्त्वका साक्षात्कार करके-समय भारत सर्वोच्च अवस्थाको प्राप्त हुआ था तथा जिस परम समृद्धि तथा शान्तिकी-जिसके प्रभावसे विश्वमें सुख ,तत्त्वदर्शी ऋषियोंने सब कुछ पाया था आर्यावर स्थापना की थी और इस पुण्यभूमि देशको वह ,बनाया था 'स्वर्गादपि गरीयसी' री सम्पदा वेदमें ही संनिहित है। वेद अपौरुषेय एवं ईश्वरीय ज्ञान तथा समस्त सा -मूल स्रोत है। मनुमहाराजने कहा है विद्याओंका

चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।

भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात् प्रसिध्यति ॥ (मनु० १२।१७)

'वेदसे ही चारों वर्ण (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र ,(तीनों लोक भुवोंक तथा ,भूलोक) , (स्वर्लोकचारों आश्रम की - (वानप्रस्थाश्रम और संन्यासाश्रम ,गृहस्थाश्रम ,ब्रह्मचर्याश्रम) -कालिक धर्म-प्यत् तथा वर्तमानभवि ,अपितु भूत ,व्यवस्था की गयी है। केवल यही नहीं वे 'कर्माकी व्यवस्था भी वेदके अनुसार ही की गयी है।दधर्म उस ईश्वरीय ज्ञानकोशसे ही - -जो अनादि और अनन्त है। इसलिये बृहदारण्यक श्रुतिमें कहा गया है ,प्रकट हुआ है

अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यद्गवेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः ॥ (बृहदारण्यकोप) (११। ५।४

ये -सामवेद और अथर्ववेद ,यजुर्वेद ,ऋग्वेद' चारों उस महान् परमेश्वरके श्वाससे ही प्रकट हुए हैं।प्रजापतिने ' 'प्रजापतिर्वा इमान् वेदान्सृजत् ॥'-ऐतरेय ब्राह्मणमें भी कहा गया है ' यहाँपर शंका हो सकती है कि 'जन किया है।स्त प्रजाओंके कल्याणके लिये ही वेदोंका सृ सम वह ईश्वरीय वेदज्ञान मनुष्योंको कैसे प्राप्त हुआइसके लिये कहा जाता है कि सृष्टिके ?

मस्तिष्कवाले क्रान्तदर्शी ऋषि समाधिमें बैठकर उस दिव्य वेदज्ञानका -आदिकालमें कुछ उर्वर -में लिखा हैप्रत्यक्ष दर्शन कर पाये थे। यास्काचार्यने निरुक्त ऋषिदर्शनात्..... स्तोमान् ददर्श ।(निरुक्त० २। ३।११) ।।'

अर्थात् ऋषियोंने मन्त्रोंको देखा है, इसलिये उनका नाम ऋषि पड़ा है। जो मन्त्रद्रष्टा है, वही ऋषि है। कात्यायनने 'सर्वानुक्रमसूत्र' में लिखा है- 'द्रष्टार ऋषयः स्मर्तारः ॥ अभिप्राय यह है कि 'ऋषि लोग मन्त्रोंके द्रष्टा या स्मर्ता हैं, कर्ता नहीं।' मन्त्रद्रष्टा ऋषि भी एक-दो नहीं, अपितु अनेक हुए हैं, जैसे गृत्समद, विश्वामित्र, वामदेव, अत्रि, वसिष्ठ तथा भारद्वाज आदि। उनमें कुछ ऋषिकाएँ भी थीं; जैसे-ब्रह्मवादिनी घोषा, लोपामुद्रा, अपाला, विश्ववारा, सूर्या तथा जुहू आदि। वेदज्ञान ईश्वरीय है, मन्त्रद्रष्टा ऋषि साक्षात्कृत जिस ईश्वरीय ज्ञानराशिको छोड़ गये हैं, वही वेद हैं। प्रारम्भमें संगृहीत रूपमें वेद एक ही था, बादमें महर्षि कृष्णद्वैपायन व्यासजीने ऋक्, यजुः, साम तथा अथर्ववेदके रूपमें उसका चार विभाग किया और अपने चार शिष्योंको पढ़ाया। अर्थात् पैलको ऋग्वेद, जैमिनिको यजुर्वेद, वैशम्पायनको सामवेद और सुमन्तुको अथर्ववेद पढ़ाया। उक्त महर्षियोंने भी अपने अपने शिष्योंप्रशिष्योंको - परम्परासे वेदज्ञानको फैलाया है।-शिष्यके मध्यका श्रुति-वेद पढ़ाकर गुरु

वेदकी प्राचीनता-

'अनन्ता वै वेदाः' इस श्रुति वचनसे ज्ञात होता है कि वेदज्ञान अनन्त है। कारण यह है कि वेदकी शाखाएँ ही इतनी विस्तृत हैं कि उनका साङ्गोपाङ्ग अध्ययन एक ही जीवनमें सम्भव नहीं। इसीलिये 'महाभाष्य-पस्पशाहिक' में उल्लेख है-

एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्या सामवेदः ।

एकविंशतिधा बाहवच्यं नवधाऽऽथर्वणो वेदः ॥

अर्थात् बहवच ऋग्वेदअध्वर्यु ,शाखा २१की ((यजुर्वेद) की १०१ शाखा, सामवेदकी १००० शाखा और अथर्ववेदकी ९ शाखाएँ हैं। इस प्रकारसे कुल मिलाकर वेदकी ११३१ शाखाएँ हैं। यद्यपि आज इन शाखाओंमेंसे अधिकांश भाग लुप्त हैं, फिर भी जो कुछ शेष बचे हैं; उनकी रक्षा तो प्रत्येक हिन्दूको किसी भी कीमतपर करनी ही चाहिये।

वेद गद्य, पद्य और गीतिके रूपमें विद्यमान हैं। ऋग्वेद पद्यमेंयजुर्वेद गद्यमें , काण्ड विशेष रूपमें उपासनाकाण्ड और ज्ञान ,रूपमें है। वेदोंमें कर्मकाण्ड-और सामवेद गीति के नामसे भी अभिहित किया जाता है। 'त्रयीविद्या' या 'वेदत्रयी' होनेके कारण इनको इसलि ,सुनकर वेदोंका पाठ किया करते थे-आरम्भमें शिष्यगण गुरुमुखसे सुनये वेदोंका एक नाम में भिन्न वेदपाठोंका विधान भी किया गया है और मन्त्रों-भी है। तभीसे भिन्न 'श्रुति' एक मात्राओंकी करनेके लिये ऐसा करना आवश्यक भी था।-एक

यथाजटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः । -

अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः ॥

अर्थात् महर्षियोंने वेद), जटा (१) -पाठ करनेके आठ प्रकार बताये हैं-२) ,माला (३) ,शिखा(४) ,रेखा (५) ,ध्वज (६) ,दण्ड (७)ये क्रमशः आठ विकृतियाँ कही -घन (८) रथ और (-जाती हैं। इन्हीं भेदोंसे वेदपाठी वेदमन्त्रोंका उच्चारण किया करते हैं। वेद अनन्त होनेके साथ साथ अनदि भी हैं। इसलिये कहा जाता है कि ईश्वरीय ज्ञान होनेके कारण किसी भी कालमें वेदका नाश नहीं होता; क्योंकि नित्य-अनादि परमेश्वरका ज्ञान भला अन्तवाला कैसे हो सकता है,अर्थात् नहीं हो सकता । इसीलिये कहा भी है 'नैव वेदाः प्रलीयन्ते महाप्रलयेऽपि ॥'- (मेघातिथि (अर्थात् अन्यत्र भी इसका 'नहीं होता। (नाश) महाप्रलयकालमें भी वेदका लोप -उल्लेख है

प्रलयकालेऽपि सूक्ष्मरूपेण परमात्मनि वेदराशिः स्थितः ॥कुल्लूक भट्टकी ,मनुस्मृति) प्रत्युत वेदोंकी ,प्रलयकालमें भी वेदज्ञानका अभाव नहीं होता' अभिप्राय यह कि (व्याख्या ज्ञानराशि परमात्मामें सूक्ष्मरूपसे पहले भी विद्यमान थीयह -अब भी है और आगे भी रहेगी , काल निश्चित-प्रादुर्भाव अतः वेदका 'ध्रुव सत्य है। करना असम्भवसा ही है।-

वैदिक वाङ्मयका परिचय

वेद चार हैंभी कहते हैं। इन चार मूल 'मन्त्रसंहिता' साम और अथर्व। इनको ,यजुः ,ऋक्-गान्धर्ववेद और आयुर्वेद। इनमेंसे ऋग्वेदका ,धनुर्वेद ,स्थापत्यवेद -वेदोंके चार उपवेद भी हैं सामवेदका गान्धर्ववेद और अथर्ववेदका उपवेद ,यजुर्वेदका धनुर्वेद ,दउपवेद स्थापत्यवे आयुर्वेद है। वेदके प्राचीन विभाग मुख्य रूपमें दो हैंमन्त्र और - ब्राह्मण। आरण्यक और उपनिषद् ब्राह्मणके अन्तर्गत आ जाते हैं। इसीलिये कहा है कि-

(तसूत्रआपस्तम्ब श्रौ) 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ॥'

आपस्तम्बके कथनानुसार मन्त्र और ब्राह्मणये दोनों वेद हैं। - मन्त्रभागको कहते हैं 'संहिता' और अर्थस्मारक वाक्योंको । वृक्ष और शाखाकी तरह जैसे शब्द और अर्थकी पृथक् 'ब्राह्मण' ब्राह्मणका वेदसे पृथक् नहीं। ,ठीक उसी प्रकार ब्राह्मण भाग भी वेद ही है ;सत्ता नहीं है तात्पर्य है ब्रह्मसे सम्बन्धित विचार। इस विचारका प्राचीन नाम है यज्ञीका -। याग'ब्रह्मोध' विधान भी ब्राह्मण ग्रन्थोंके अनुसार ही होता है।-विधि

ब्राह्मणजिनमेंसे बहुत ग्रन्थ आज लुप्त हैं। ऋग्वेदके ब्राह्मण हैं ,ग्रन्थ अनेक हैं- ब्राह्मण। शुक्लयजुर्वेदका शतपथब्राह्मण प्रसिद्ध (शांखायन) और कौषीतकि ऐतरेय ब्राह्मण है। कृष्णयजुर्वेदका भी तैत्तिरीय ब्राह्मण अत्यन्त प्रसिद्ध है। सामवेदके कई ब्राह्मण हैंजैसे , ब्राह्मण -आर्षेय ,ताण्ड्यब्राह्मण षड्विंशब्राह्मण, सामविधानब्राह्मणवंशब्राह्मण तथा , ब्राह्मण आदि। अथर्ववेदका गोपथब्राह्मण अति जैमिनीय प्रसिद्ध है । इनके अतिरिक्त भी

और अनेक ब्राह्मण ग्रन्थ हैं। जैसे दैवतब्राह्मणकोटको, भाल्लविब्राह्मण, कादेयब्राह्मण, खाण्डिकेत ब्राह्मण तथा पैङ्गायणि ब्राह्मण, शाट्यायनि ब्राह्मण, मैत्रायणी ब्राह्मण, ब्राह्मण आरण्यक और उपनिषद्। ब्राह्मण-भागने के तीन विभाग हैं-दि। ब्राह्मणइत्यातात्पर्य यह है कि जिस विभागमें ब्रह्मतत्त्वका विशेष विचार किया गया होवह आरण्यक और उपनिषद् है।

आरण्यक ग्रन्थ भी अनेक हैंकौषीतकि, तैत्तिरीय आरण्यक, जिनमें ऐतरेय आरण्यक, यन आरण्यक आदि प्रसिद्ध हैं। कुछ आरण्यक लुप्त हैं। वास्तवमें इनका शांखा, आरण्यक आरण्यक नाम इसलिये पड़ा है कि ये ग्रन्थ अरण्यमें ही पठन-ग्राम, पाठन करने योग्य हैं-नगर आदि कोलाहलयुक्त स्थानमें नहीं। इसलिये सायणाचार्यने तैत्तिरीय आरण्यकके -पाठ्यश्लोकमें लिखा है

अरण्याध्ययनादेतदारण्यकमितीर्यते ।

अरण्ये तदद्दीयीतेत्येवं वाक्यं प्रवक्ष्यते ॥(तै० आर० भाष्य-मङ्गलश्लोक ६)

गहन अरण्यमें ब्रह्मचर्य व्रतमें प्रतिष्ठित आर्य ऋषिगण जिस ब्रह्मविद्याका गम्भीर रूपसे अनुशीलन अर्थात् पठन- पाठन किये, वे ही ग्रन्थ आरण्यकके नामसे प्रसिद्ध हैं। अरण्यमें ही निर्मित तथा पठित होनेके कारण इनका 'आरण्यक' नाम सार्थक ही है।

आरण्यकका ही दूसरा भाग उपनिषद् है। इसका अर्थ है ब्रह्मविद्या और प्रायः इसी अर्थमें यह शब्द रूढ है। विशरणवही ब्रह्मविद्या, गति और शिथिलीकरण जिसके द्वारा हो, षद् भी संख्यामें बहुत हैं। अबतकके अनुसंधानसे दो सौसे भी अधिक उपनिषद् हैं। उपनिषद्ग्रन्थ उपलब्ध हुए हैं और प्रकाशित भी हो चुके हैं। उनमेंसे- प्राचीन एकादश उपनिषद् अति प्रसिद्ध हैं। उनके नाम इस प्रकार हैं, माण्डूक्य, मुण्डक, प्रश्न, कठ, केन, ईश-छान्दोग्य और बृहदारण्यक। इन एकादश उपनिषदोंपर आचार्य, तरश्वेताश्व, तैत्तिरीय, ऐतरेय शंकरनेभाष्य किया है।

वेदाङ्ग अर्थात् वेदके अङ्गभूत होनेसे या सहायक ग्रन्थ होनेसे इनको कहते 'वेदाङ्ग') ,शिक्षा (१) हैं। जैसेर), कल्प (३), व्याकरण (४), निरुक्त (५ज्योतिष। इनके (६) छन्द और (रा वेदार्थका ज्ञान होता है या वेदार्थको समझा जाता है। इसीलिये इनकद्वाा नाम वेदाङ्ग पड़ा। आर्ष वाङ्मय बहुत विस्तृत हैपरंतु इस संदर्भमें हमें कतिपय प्रमुख वैदिक साहित्योंका, नामोल्लेख मात्र करके ही संतोष करना पड़ा है।

वेदोंके भाष्यकार

वेदआधिदैविक और, आधिभौतिक -न प्रकारसे किये जाते हैंमन्त्रोंके अर्थ ती-आध्यात्मिक। वेदोंका भाष्य यद्यपि अति प्राचीन कालसे होता आया हैपरंतु किसी भी, - भाष्यकारोंमें-प्राचीन भाष्यकारने चारों वेदोंका पूर्ण भाष्य नहीं किया है। प्राचीन वेद

,आनन्दतीर्थ ,आत्मानन्द ,वेंकटमाधव ,भट्टभास्कर ,वररुचि ,हरिस्वामी ,गीथउद् ,स्कन्दस्वामी माधव तथा भरतस्वामीआदिका नाम उल्लेखनीय हैपरंतु इनमेंसे किसीका भी चारों वेदोंका ; उसके पूर्व ,पूर्ण भाष्य नहीं मिलता। वेदोंका पूर्ण भाष्य तो सायणाचार्यके कालमें ही हुआ है ,जिन्होंने चारों वेदों ,ऐसे प्रौढ भाष्यकार हुए हैं भाष्यकारोंमें सायणाचार्य ही एक-नहीं। वेद ब्राह्मणग्रन्थों तथा कुछ आरण्यकग्रन्थोंका महत्त्वपूर्ण सुविस्तृत भाष्य लिखा है। अन्य - इसमें ,अनेक विषयोंपर भी वे ग्रन्थ लिखे हैं। सायणाचार्य बेदके मूर्धन्य विद्वानोंमेंसे एक थे किंचिन्मात्र संदेह नहीं है।

सायणके वेदभाष्योंमें व्याकरण आदिका प्रयोग बहुल रूपमें हुआ है। सायणभाष्यके - आधारपर ही कुछ भारतीय तथा पाश्चात्य विद्वानोंने वेदभाष्योंकी रचना की है। यास्काचार्यने किसी किंतु कतिपय मन्त्रार्थके अतिरिक्त ,में वेदभाष्यके मार्गको प्रशस्त तो किया है 'निरुक्त' का भी 'निरुक्त' भी वेदका भाष्य उन्होंने नहीं किया है। सायणने अपने वेदभाष्योंमें बहुल रूपमें प्रयोग किया है तथा प्राचीन परम्परागत अर्थ शैलीको ही अपनाया है और उसकी पुष्टिके लिये श्रुतिपुराण तथा महाभारतादि ग्रन्थोंका ही प्रमाण उद्धृत किया है। ,स्मृति ,

यज्ञ

'यज्' धातुसे यज्ञ शब्द बनता है, जिसका अर्थ है-देवपूजा, संगतिकरण और दान। इसलिये कहा गया है कि **अध्वरो वै यज्ञः ॥** (शतपथ० १।२।४।५) इन शब्दोंक द्वारा यज्ञका महत्त्व प्रकट किया गया है। अथर्ववेदमें भी कहा गया है-'अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ॥' अर्थात् भुवनकी उत्पत्तिका स्थान यह यज्ञ ही है। शतपथब्राह्मण में कहा (५।४।७।१) गया है कि समस्त कर्मोंमें श्रेष्ठ कर्म यज्ञ ही है। इसी कारण यज्ञको ईश्वरीय यज्ञ भी बताया गया है '- **प्रजापतिर्वै यज्ञः ॥** ऐतरेय ब्राह्मण ने कहा है कि यज्ञ करनेवाले सभी पापोंसे छूट (३। ४। १) जाते हैं

यज्ञमें देवता ,(ऋचाएँ) मन्त्र ,हविर्द्रव्य ,ऋत्विज् ,(होता)अध्वर्युब्रह्मा और ,गाताउद् , दक्षिणा आदिका ही विशेष प्राधान्य माना जाता है। यज्ञ और मन्त्रोच्चारणसे वायुमण्डलमें मन्त्रोच्चारणसे अखिल विश्वमें धर्मचक्र पूर्ववत् चलने लगता है। यज्ञमें ,परिवर्तन हो जाता है चित्त शान्त और मन सबल होता है। यज्ञाग्निमें दी हुई आहुति वायुमण्डलके साथ मिलकर समस्त अन्तरिक्षमण्डलमें व्याप्त हो जाती है। उससे पर्जन्य उत्पन्न होता है। पर्जन्यसे अन्न - देवता यज्ञ जिससे ,और अन्नसे प्रजाकी वृद्धि होती है। यज्ञसे देवता प्रसन्न होते हैं करनेवालेको मनोवाञ्छित फल प्रदान करते हैं।

आर्य लोग यज्ञप्रेमी थे। छोटेमहाविष्णुयाग तथा ,छोटे यज्ञोंसे लेकर महारुद्रयाग- बड़े यज्ञोंको अत्यन्त धैर्यके साथ सम्पन्न करते थे। -महीनांतक चलनेवाले अश्वमेधादिक बड़े देशवासियोंके लिये आज भी यज्ञका -अतः आर्यावर्त यथासमय उसका फल भी प्राप्त करते थे। महत्त्व है हीइसमें किंचिन्मात्र संदेह नहीं है। ,

परमात्मतत्त्वका विचार

वेदमें तीन काण्ड हैं उपासनाकाण्ड और ज्ञानकाण्ड। इन काण्डोंमेंसे अन्तिम ,कर्मकाण्ड -वल ब्रह्म या परमात्मतत्त्वका ही विचार ज्ञानकाण्डका महत्त्व सर्वोपरि है। ज्ञानकाण्डमें के किया गया है। वेदोंकेअनुशीलनसे ज्ञान होता है। वेदोंमें केवल ब्रह्मवादका ही प्रतिपादन हुआ है। इसलिये वेद ब्रह्मवादसे ओतप्रोत हैसर्वत्र ब्रह्मवादकी ही उद्घोषणा -तत्र-क्योंकि वेदमें यत्र ; ,जो ब्रह्मवादके ही पोषक हैं। इनमें पुरुषसूक्त ,की गयी है। वेदमें अनेक सूक्त हैं हिरण्यगर्भसूक्तअस्यवामीय सूक्त तथा नासदीय सूक्त आदि उल्लेखनीय हैं। ऋग्वेदका , -बीजकी ओर संकेत करता है। यथा-जो संसार ,नासदीय सूक्त एक महत्त्वपूर्ण सूक्त है नासदासीत्रो सदासीत् तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत्।

किमावरीवः कुह कस्य शर्यत्रम्भः किमासीद्रहनं गभीरम्॥ ०ऋ)१०। १२९।१(२-'उस समय प्रलयकालमें न असत् था न सत्। प्राणधारी जीवादि भी नहीं थे। पृथिवी भी नहीं थी और आकाश तथा आकाशमें स्थित भूरादि सातों लोक भी नहीं थे। तब कौन कहाँ विद्यमान था ? ब्रह्माण्ड कहाँ था? क्या दुर्गम तथा गम्भीर जल-समूह उस समय था? कुछ भी नहीं था। उस समय न मृत्यु थी और न अमरता, रात और दिनका भी भेद नहीं था। उस समय प्राण एवं क्रियादिसे रहित केवल एकमात्र सर्वशक्तिमान् ब्रह्म मात्र था; ब्रह्मके अतिरिक्त और कुछ नहीं था।'

वेदमें आये 'स्वधा' शब्दका अर्थ माया हैजो शक्तिमान्में रहती है। स्वतन्त्र न होनेके कारण , इसलिये शक्ति और शक्तिमान्में अभेद है। इसीलिये ,उसकी कोई पृथक् सत्ता नहीं है ऐसा कहा गया है। इससे स्पष्ट ज्ञात हो जाता है कि 'एकमात्र ब्रह्म था' शब्दसे 'तदेकम्' सृष्टिके मूलमें जगत्का कारण अनेक नहीं प्रत्युत एक ही है। अतः वेदका ब्रह्मवाद या अद्वयवाद उक्त ऋचाओंसे स्पष्ट प्रमाणित हो जाता है।

आचार्य शंकरको कुछ लोग मायावादी मानते हैंपरंतु शंकराचार्य मायावादी नहीं प्रत्युत , बल्कि वेदका है। पुरु ,ब्रह्मवादी हैं। वह ब्रह्मवाद उनका अपना नहींषसूक्तमें स्पष्ट कहा गया है (२। ९०। १० ०ऋ) 'पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भव्यम्।' -अर्थात् जो भूतकालमें उत्पन्न ' वह सब पुरुषरूप ,हुआ है तथा भविष्यत्कालमें उत्पन्न होगा और जो कुछ वर्तमान कालमें है १। १) ऋग्वेद ?अतः वह ब्रह्मवाद नहीं तो और क्या है 'ही है।६४।४६-उल्लेख है में (

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरचो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्।

एकं सद् विघ्ना बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥

सत् ब्रह्म एक ही है। मेधावी लोग उस एक सत् तत्त्वको ही इन्द्रवरुण और अग्नि , मित्र , आदि अनेक नामोंसे अभिहित करते हैं। सुन्दर पंखवाले तीव्रगामी गरुड भी वही हैं। उसी तत्त्वको यम तथा मातरिशवाके नामसे भी कहते हैं। क्या वह सत् तत्त्व एक ही है (ब्रह्म) वह एक ही है। और उसीके अनेक नाम तथा , नहीं ? या अनेक रूप है। इस ऋचामे एकत्वमे बहुत्व और बहुत्वमे एकत्वका एकत्वका दर्शन होता है। एकेश्वरवाद भी वहाँपर स्पष्ट परिजन हो जाता है। हंसवती ऋचा में (५। ४०। ४)संपूर्ण प्राणियोंके भीतर विद्यमान और समस्त उपाधियोंसे रहित हंस के रूपमें परमात्माका वर्णन हुआ है। (आदित्य)

ऋग्वेद '०अहं मनुरभवं' में-(२-१। २६। ४) आदि ऋचाओंमें ऋषि वामदेवजी कहते हैं कि-हम ही प्रजापति हैं एक ही दीर्घतमाके पुत्र मेधावी कक्षीवान् ऋषि हैं। ,हम सबके प्रेरक सविता हैं , हमने ही अर्जुनीके पुत्र कुत्सको भलीभाँति अलंकृत किया था। हम ही उशना कवि हैं। है दान किया था। हमने हव् -हमें अच्छी तरहसे देखो। हमने ही आर्यको पृथ्वी ! मनुष्योयदाता मनुष्यके सत्यकी अभिवृद्धिके लिये वृष्टिदान किया था। हमने शब्दायमान जलका आनयन - गारोंसे स्पष्ट ऋषि वामदेवके इन उद् 'किया था। देवगण हमारे संकल्पका अनुगमन करते हैं। जात हो जाता है कि वेदका ब्रह्मवाद ऋषियोंकी वाणीमें किस प्रकार मुखरित हो उठा था।

ऋग्वेदके १०वें मण्डलके १२५ वें सूक्तकी ऋचाओंमें अम्भृण ऋषिकी पुत्री वागाम्भृणी ' -की उक्ति भी ब्रह्मवादसे ओतप्रोत है। वे स्वयं कहती हैं (वाग्देवी)में रुद्रों और वसुओंके साथ विचरण करती हूँ। मैं आदित्यों और देवोंको तथा मित्र और वरुण एवं इन्द्रअग्नि और , दोनों अश्विनीकुमारोंको धारण करती हूँ। ऋचाएँ हैं। इस सूक्तमें 'सभी ऋचाओंमें डिण्डिमघोषसे केवल एक ब्रह्मवादकी ही उद्घोषणा की गयी है अर्थात् सर्वात्मभावको ही अभिव्यक्त किया , गया है।

ऋग्वेद द्वा सुपर्णा सयुजा' के (२०। १६४। १)सखाया' मन्त्रमें शरीररूपी वृक्षमें जीवात्मा एवं परमात्मारूप दो पक्षियोंके विद्यमान होनेकी बात कही गयी है। उनमेंसे एक फलभोक्ता है और दूसरा साक्षी। दोनोंको परस्पर अभिन्न सखा भी बताया गया है। इसका वास्तविक तत्त्व - रहस्य वस्तुतः विम्बस्थानीय अधिष्ठान चेतन या कूटस्थ चेतन और प्रतिविम्बस्थानीय चिदाभास अथवा जीवचेतनमें घटित हो जाता है। अतः वहाँ जीव और ब्रह्ममें वैसे ही भेद - -जैसे प्रतिविम्ब विम्बसे भिन्न सिद्ध नहीं होता। इसलिये श्रुतिमें कहा गया है ,सिद्ध नहीं होता 'एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥' वह ब्रह्म एक भी है और बहुधा भी जैसे चन्द्रमा . विम्बरूपों एक ही है 'रूपमें अनेक भी है। वेदमें भी कहा गया है -किंतु प्रतिविम्ब ,इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते।।इन्द्र अर्थात् ब्रह्म अपनी मायाशक्तिके द्वारा ' (१८। ४७। ६ ०ऋक्) ' भावको प्राप्त हो-वहाँ एकसे अनेक हो जानेका तात्पर्य परिणाम 'अनेक रूपोंमें हो जाते हैं।

जाना नहीं है' -बुतिमें भी वर्णित है -अपितु औपाधिक मात्र है। श्वेताश्वतर ,एको देवः सर्वभूतेषु गूढः।ही समस्त प्राणियोंमें छिपा हुआ (ब्रह्म) वह एक देव' (११। ६ ०श्वेता) ' ०यजु) 'योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम्॥' -यजुर्वेदमें भी कहा गया है 'विद्यमान है। माध्यन्दिनीय० ४०। १७' (आदित्यमें जो वह पुरुष हैवही वैदिकोंका अद्वयवाद 'वह मैं ही हूँ। , -या ब्रह्मवाद है। अथर्ववेदमें भी इसका वर्णन प्राप्त है

'स एति सविता महेन्द्रः', 'स धाता स विधर्ता स वायुः', 'सोऽर्यमा स वरुणः स रुद्रः स महादेवः। सोऽग्निः स उ सूर्यः स उ एव महायमः ॥' (अथर्व० १३।४।५)

'भाव यह कि वह इन्द्र अर्थात् महान् ब्रह्म ही सविता है, वही धाता तथा विधाता है, वही वायु है। वह अर्यमा है, वह वरुण है, वह रुद्र है, वह महादेव है। वह अग्नि है, वही सूर्य है और वही महायम भी है। तात्पर्य यह कि जगत्में सब कुछ वही है।' इससे बढ़कर वैदिक ब्रह्मवादका प्रमाण और क्या हो सकता है? इसलिये ऋग्वेदमें एक तत्त्वदर्शी ऋषि अपने इष्टदेवके साथ एकरूपताकी प्राप्तिके लिये उत्कट अभिलाषाको व्यक्त करते हुए कहते हैं-

यदने स्यामहं त्वं त्वं वा घा स्या अहम् ।

स्युष्टे सत्या इहाशिवः ॥ ०ऋ) ८।४४।२३(

'हे अग्ने। यदि मैं तू हो जाऊँ और तू मैं हो जाय (द्वैतभाव सदाके लिये मिट जाय) तो इसी जीवनमें तेरे आशीर्वाद सत्य सिद्ध हो जायें।' वही वेदोंका ब्रह्मवाद है और वह ब्रह्मवाद संहिता-भागसे लेकर ब्राह्मणग्रन्थों, आरण्यकों, उपनिषदों, स्मृति-ग्रन्थों, धर्मसूत्रों, महाभारतादि इतिहास ग्रन्थों तथा समस्त पुराण-ग्रन्थोंमें ओतप्रोत होकर विद्यमान है। यदि एक शब्दमें कहा जाय तो हमारे समस्त आर्ष वाङ्मयमें ही वैदिक ब्रह्मवादकी उद्घोषणा तत्त्वदर्शी ऋषि-महर्षियोंने बहुत पहले ही कर रखी है, यह निर्विवाद सत्य है।'स वेदैतत् परमं ब्रह्मधाम' ऐसा कहकर वैदिकोंने कैवल्यमोक्षको भी स्वीकारा है और उसीको ही बाधा नामसे भी कहा है। उस - ब्रह्मधाम या मोक्षपदे की प्राय धावके वहाँसे पुनः न लौटनेको ही वैदिकोंने परम मोक्ष माना -हैयगत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥(गीता १७। ६)

वैदिक सप्त मर्यादा

वेदोंमें मानव जीवनपरंतु इस संदर्भमें ,सम्बन्धी असंख्य उपयोगी उपदेश भरे पड़े हैं-हम केवल दो मन्त्रोंका उपदेशमात्र प्रस्तुत करके संतोष करेंगे। यथा

सप्त मर्यादाः कवयस्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यंहुरो गात्।

आयोर्हं स्कम्भ उपमस्य नीळे पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥(ऋक्० १०।७।६)

तात्पर्य यह कि हिंसाअसत्य भाषण तथा बारम्बार ,जुआ ,मद्यपान ,व्यभिचार ,चोरी , ये सातों ही महापातक हैं। बुद्धिमान् मनुष्योंको चाहिये कि वे इनका -पापकर्ममें लिप्त होना सर्वथा परित्याग कर दें। इनमेंसे प्रत्येक ही मानव जीवनेके लिये महान् घातक हैं। यदि कोई एकमें भी फँस जाता है तो उसका जीवन नष्टकिंतु जो इनसे निकल जाता ;भ्रष्ट हो जाता है- यह निश्चित है। ,वह निःसंदेह आदर्श मानव बन जाता है ,है

उलूकयातुं शुशुलूकयातुं जहि श्वयातुमुत कोकयातुम् ।

सुपर्णयातुमुत गृध्रयातुं दृषदेव प्र मृण रक्ष इन्द्र ॥ (ऋकृ० ७। १०४। २२)

भाव यह कि उलूककी भाँति जिन लोगोंको दिनके दोपहरमें भी न ! हे परमात्मन् दीखता हो तथा जो भेड़ियेकी तरह हर समय निर्बलोंको दबोच कर खा जानेकी घात लगाये जो चकवा पक्षीके समान सदा स्त्रैण रहता हो एवं जो गरुडके सम ,रहता होान अभिमानमें चूर रहता हो और गीधके समान सर्वभक्षी हो तथा श्वान की तरह परस्पर गृहयुद्धमें ही (कुत्ते) उन दुष्टोंको पत्थरसे मार ,ऐसे आसुरी वृत्तिवाले मनुष्योंसे हमारी रक्षा करो-लगा रहता हो प्रत्येक मनुष्यको वेदके इन दिव्य उपदेशोंका पालन अवश्य करना चाहि 'डालो।येइसीमें , कल्याण है। सबका

वेद ज्ञान का अगाध समुद्र है। उसका थाह पाना भला किसके लिये सम्भव हो सकता हैअर्थात् किसीके लिये भी नहीं। इसीलिये वेदकी अनन्तता सिद्ध होती है। ?

संदर्भ ग्रन्थ सूची

(1) श्रीमद्भागवत	(2)मनुस्मृति ,
(3) अमरकोष,	(4)महानारायणोपनिषद्,
(5) बृहदारण्यक	(6)मनुस्मृति
(7) महाभारत,	(8) माण्डूक्यकारिका,
(9) कठोपनिषद्,	(10)वैशेषिक दर्शन,
(11)गीता,	(12) ब्रह्मसूत्र,

.....*****.....

Published by :

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.